

1. Viborg i senmiddelalderen

Introduktion

Byen Viborg havde i sammenligning med landets øvrige købstæder (med undtagelse af København og Malmø) ganske mange stenhuse i middelalderen. Baggrunden for de usædvanligt mange stenhuse skal ses i sammenhæng med byens generelle stilling i middelalderen, der dels var afhængig af beliggenheden, dels af bispesædet med de mange sognekirker og klostre samt dels af landstinget. På grund af flere bybrande som hærgede byen i 1501, 1567, 1615, 1667 og 1726 er der i dag kun få velbevarede huse fra den tid, men til gengæld er der mere eller mindre synlige rester af ret mange – og i hvert fald flere end i de øvrige jyske købstæder. Vi har et rimeligt kendskab til 14 middelalderlige stenhuse og lidt usikre oplysninger om mindst lige så mange andre.

Baggrunden for Viborgs mange stenhuse og til dels samspillet mellem gejstlighed, adel og borgere vil blive belyst i det følgende.

Byens centrale beliggenhed

Viborg ligger på vestsiden af en tunnel- eller smeltevandsdal på et sted, hvor dalbunden udfyldes af en sø – i dag delt af en dæmning i Nørre- og Sønder sø. I vikingetiden og den tidlige middelalder var søen også delt i to med en adskillelse lidt sydligere end nu. I tunneldalens sider er der eroderet en lang række dale, der fører fra moræneplateauet og ned mod dalbunden.

Landskabet i byområdet kan derfor inddeles i tre zoner. Der er først det forholdsvis flade eller jævnt skrånende moræneplateau, hvor de tre torve og byens nutidige centrum befinder sig; dets højeste punkt ligger 34 m over søens vandspejl. Nede ved søen er der ligeledes et forholdsvis fladt

område. Disse områder adskilles af en på visse steder ret stejl skrænt. Nu er skræntområdet som sagt gennemfuret af mange erosionsdale, således at et bælte med stærkt kuperet terræn strækker sig gennem byen. Erosionsdalene er dannet dels af overfladevand og dels af kildevæld. En del af disse kilder fungerede middelalderen igennem, heriblandt var der én under domkirkens krypt, Sankt Kjelds Kilde, en anden er Lones Kilde fandtes på Sortebrødre Klostrets grund. Gennem århundrederne har beboerne arbejdet på at udjævne det meget kuperede terræn i byen, og mange af erosionsdalene erkendes kun gennem større nedgravninger.

På grund af komplicerede glaciale og senglaciale dale i Midtjylland mødtes mange veje i Viborg. Byen har derfor været et oplagt mødested for det jyske landsting. Hvornår landstinget er opstået, vides ikke, men sandsynligvis går det tilbage til forhistorisk tid. Uden tvivl har der i førkristen tid været en nær sammenhæng mellem landstinget og helligdommen, dvs. viet, som byen havde navn efter. Det er vel mødestedets sakrale egenskab, der har gjort, at de jyske stormandsslægter her har kunnet mødes i fred. Som mødested for folk med magt og penge, har stedet naturligvis også givet mulighed for handel.

Viborg som by når utvivlsomt tilbage til Svend Tveskægs tid i slutningen af 1000-tallet, og er sikkert bevidst grundlagt eller fremmet, som det kendes fra Lund og Roskilde.¹ Med byens betydelige ælde har der naturligvis været en lang og broget historie forud for senmiddelalderen, hvor de middelalderlige stenhuse blev bygget. I det følgende vil der derfor blive fokuseret på faktorer, der havde betydning for dette byggeri.

Kirken i Viborg

Viborg var middelalderen igennem én af landets vigtigste byer, hvilket også var tilfældet på det kirkelige område. Med domkirke, klostre, mange sognekirker, milde stiftelser og kapeller var byen med hensyn til kirkebygninger usædvanlig rigt udstyret. De mange kirker og gejstlige institutioner udgjorde basisbehovet for brændte teglsten, og det var da også klostrene som ejede teglværkerne.

Gejstlige institutioner

Viborg blev bispesæde o. 1060, da det store nørrejske stift blev delt i fire, Ribe, Aarhus, Viborg og Børglum. Som i flere andre stiftsbyer er man vel herefter gået i gang med at bygge en domkirke af sten – i Viborg som erstatning for en ældre af træ.² Denne domkirke fra slutningen af 1000-tallet er ikke påvist helt sikkert; men meget taler for, at den har haft samme placering som den nuværende.

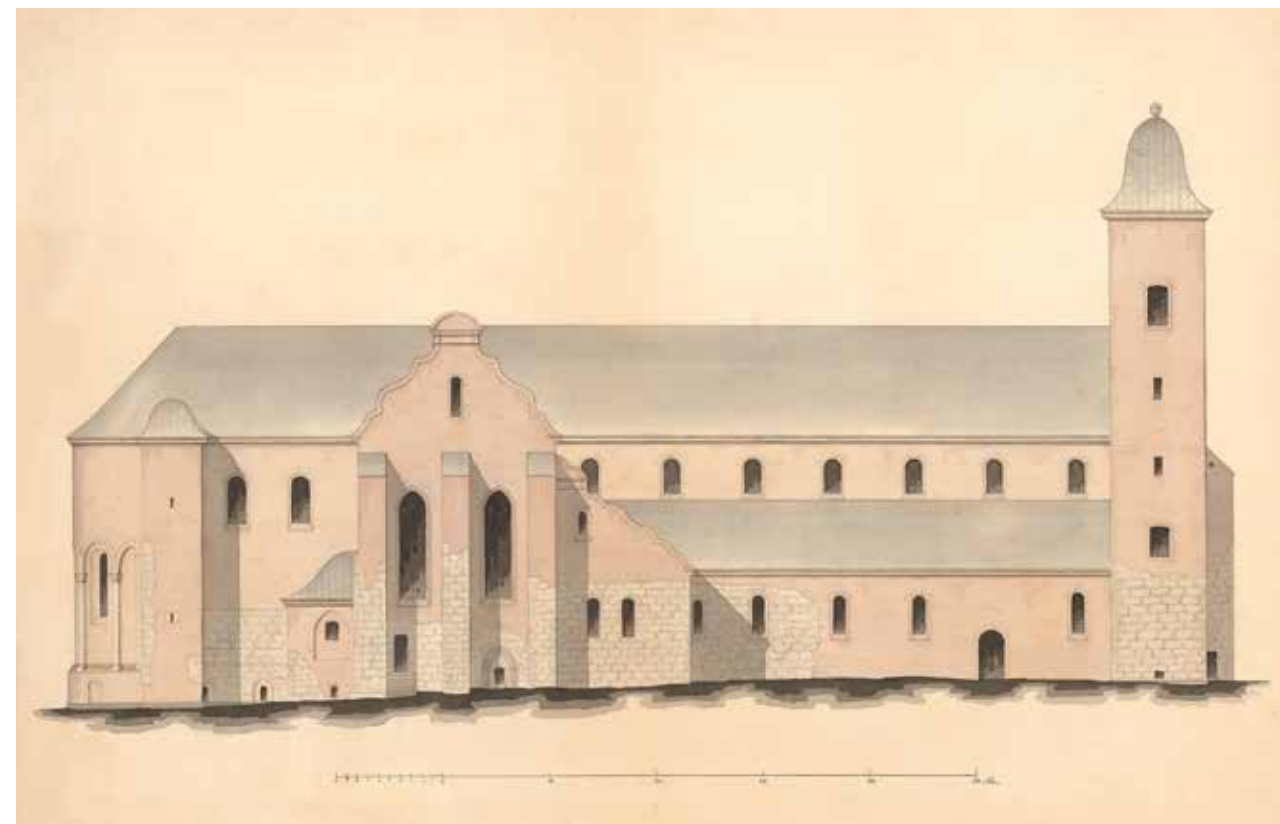
Domkirken lå i byens centrum og dominerede omgivelserne og byens skyline. Den kendte domkirke var opført i romansk stil af granitkvadre i 1100-tallet. Midterskibet var som vanligt i Danmark på den tid overdækket med et fladt bjælkeloft, hvilket blev fatalt ved en brand i 1501. I tidens løb var kirken blevet tilbygget flere kapeller på begge sider, hvoraf det store vor Frue Kapel stiftet af dronning Margrete på sydsiden var meget dominerende. Ved søndre korsarm blev der yderligere opført et kapitelhus.

Domkirken blev ødelagt af den voldsomme brand i 1501 – formentlig forårsaget af et lynnedslag. Her var det afgørende for brandens udvikling, at midterskibet ikke var dækket af et brandsikkert stenhvælv, men af et træloft. Af sikkerhedsgrunde blev hele kirken nu ved genopbygningen overhælvvet.³ Ved genopførelsen blev korsarmene i høj grad ombygget og vestpartiet blev reduceret. Det antages dog, at kirken allerede kunne tages i brug igen inden biskop Niels' død i 1508 (fig. 1.1). I givet fald har det været en imponerende hurtig genopførelse, der har krævet megen arbejdskraft og mange byggematerialer.

Byen fik en del klostre i løbet af middelalderen. Ganske tidligt i 1100-tallet blev der oprettet et augustinerkloster ved domkirken, der fik funktionen som domkapitel. Sådant et klosterligt domkapitel passede ikke til tidsånden i senmiddelalderen, og allerede i begyndelsen af 1400-tallet prøvede man fra forskellige interesser – både biskop og den verdslige adel – på at sekularisere det eksisterende kapitel, hvilket ville sige, at kannikerne skulle opgive fælleslivet i klostret med dets regler og dets krav om fælles økonomi. Det varede derfor nogen tid før reformen blev gennemført, og først i 1440 blev der udarbejdet nye statutter.⁴ Her ved oprettedes der 15 embeder, hvoraf de tre var prælaturer (provst, ærkedegn og kantor).

Ret tidligt blev der oprettet et nonnekloster af augustinerordenen ved Sankt Budolfi Kirke. Hverken kirken eller klosterbygningernes udformning kendes. Klostret synes nedlagt før Reformationen, og den seneste oplysning om det stammer fra 1461.⁵ I 1167 blev der oprettet nok et nonnekloster af augustinerordenen i Asmild på den anden side af søen. Klostret og kirken spillede en væsentlig rolle for Viborg i den ældre middelalder, men efter opstemningen af Viborg-søerne i begyndelsen af 1300-tallet gik forbindelsen til Asmild tabt.

I 1200-årene oprettedes der to tiggerklostre – for franciskanerne i 1235 og for dominikanerne nok nogle år tidligere. De blev placeret henholdsvis nord og syd for domkirken. Franciskanerne fik ved oprettelsen overladt en ældre romansk kirke, som de udbyggede i flere omgange.⁶ Derimod gik dominikanerne ret hurtigt i gang med en ganske stor kirke, som det dog tog nogen tid at få fuldført.⁷ Begge klosteranlæg blev udbygget gennem en lang række mindre projekter, men udgjorde ved middelalderens slutning ganske omfattende anlæg. Franciskanernes kloster bestod af to lukkede gårde og en udløberfløj (fig. 1.2). Dominikanernes kloster var anlagt omkring en stor lukket fratergård med en vinkelformet udløber. Formerne tyder på, at betydelige dele af klosterbygningerne de to steder blev opført i 1400-tallet eller måske begyndelsen af 1500-tallet.

Figur 1.1. Nordsiden af Viborg Domkirke. Der indgår ganske store teglstenspartier, som dels skyldes istandsættelsen efter branden i 1726, men nok i lige så høj grad genopbygningen efter branden i 1501, der bl.a. førte til ombygningen af tværskibet. Her har der været et stort behov for teglsten. Opmåling: N.S. Nebelong o. 1860, Nationalmuseet.

Johanniterklostret i Viborg nævnes første gang i 1285 som sådan i forbindelse med en godsgave fra greven af Eberstein.⁸ Klostret var sikkert stiftet få år i forvejen på baggrund af Viborgbispens overdragelse af alle rettigheder og indkomster i Sankt Hans Kirke til johanniterklostret i Antvorskov i 1274.⁹ Som yderligere hjælp til oprettelsen overdrog sogneboerne ved Sankt Ibs Kirke i 1284 deres kirke med alt gods og udbytte til Antvorskov Kloster.¹⁰ Ganske typisk er de fleste johanniterklostre begyndt som filialer af Antvorskov. Klostret lå i den nordlige ende af Viborg by, og johanniterne samlede sig her betydelige besiddelser.

Udgangspunktet for klostret i Viborg synes at være sognekirken Sankt Hans på østsiden af den ældre middelalders hovedgade, Den Østre Algade. I forbindelse med kirken, der nok i tidens løb blev forlænget (eller ombygget), opførtes et stort trefløjet hovedanlæg, som sammenbyggedes med kirken i nord.¹¹ Kirkens smalle bredde (ca. 7,5 m)

i forhold til længden (ca. 55 m) skyldes muligvis, at udgangspunktet var en mindre romansk kirke. Nord for kirkegården lå klostrets hospital, der er omtalt i 1527 og påtruffet ved en udgravning i 1934.¹² På den anden side af gaden lå klostrets store ladegård, der omtales som ny i 1458.¹³ Formentlig var det rester af denne grundmurede lade, der blev fremgravet i 1985.¹⁴ Her lå også klostrets store toft lige nord for klosterbygningerne og strækkende sig herfra op mod befæstningslinjen mod nord samt lidt på den anden side.¹⁵ Øjensynligt samlede klostret på jord og ejendomme i denne del af byen – bl.a. i Sankt Mogens sogn.¹⁶ Det ser tydeligvis ud til, at placeringen af johanniterklostret fremover forhindrede en byudvikling i denne del af Viborg. Her lå der kornmarker langt frem i tiden – også længe efter Reformationen.

I *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark* siges det, at der var 12 sognekirker i Viborg i 1529.¹⁷ Dette tal kan godt bringes

Figur 1.2. Af Viborg Gråbrødre Kloster er der stadig bevaret et par bygninger fra den ydre gård. Det er påvist, at brødrene i senmiddelalderen har bygget ganske meget, men typisk i mindre byggefaser. Længerne præges af mange ombygninger i nyere tid. Klosteret havde i øvrigt en mindre teglgård på egen grund. Foto: HKK 2013.

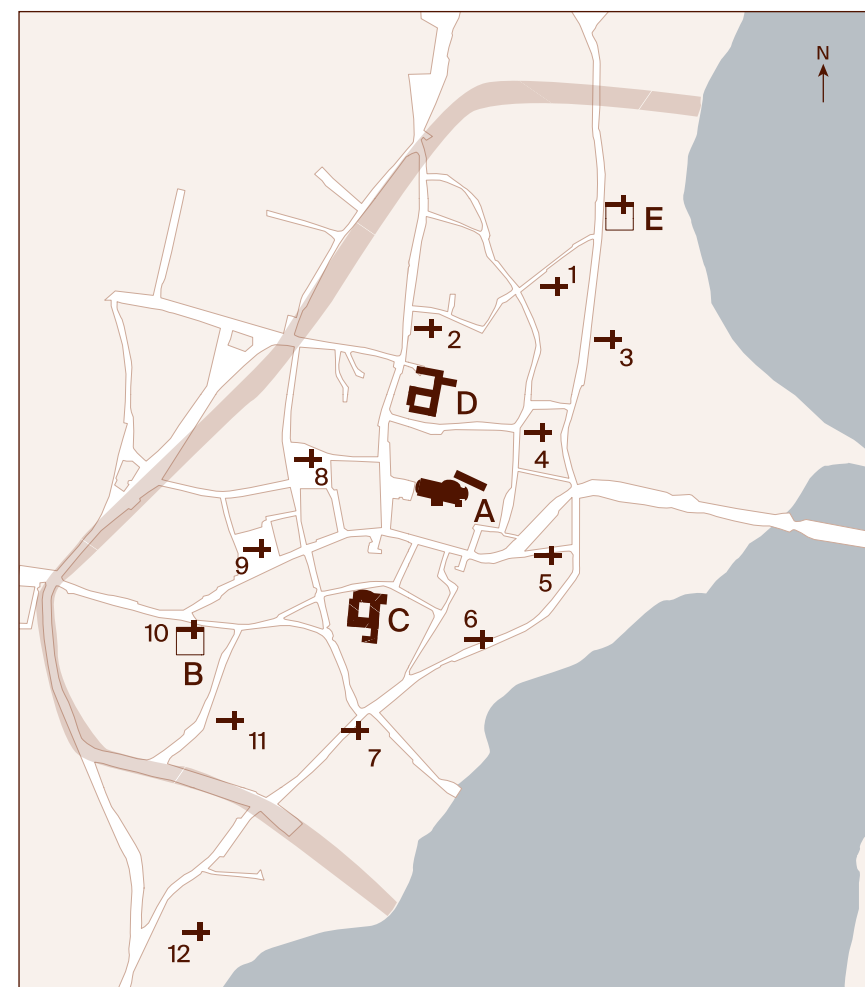
i harmoni med antallet af kendte kirkepatrocinier (helgennavne knyttet til kirkerne) og nogenlunde med antallet af kirketomter (fig. 1.3).¹⁸ I det omfang, vi kender til kirketomterne, må bygningerne opfattes som romanske kirker fortrinsvis opført af granitkvadre. Der synes kun i begrænset tilfælde at være udført større bygningsarbejder på sognekirkerne i senmiddelalderen. Det skal dog nævnes, at Sankt Peders Kirke havde en gotisk form med et rektangulært langhus (angiveligt ca. 7,2x37 m), der har erstattet en ældre kirke, men dens alder kendes ikke.¹⁹

Ved et par af kirkerne er der oplysninger om et tilbygget tårn. Chr. Erichsøn fortæller, at Sankt Ibs Kirke havde et tårn, der først blev revet ned på Christian IV's tid.²⁰ Sankt Mortens Kirke blev en-

gang i senmiddelalderen afkortet med 5 m i vest, og i stedet opførtes et vesttårn (ca. 4,5x4,5 m).²¹ Sankt Hans kirke havde et tårn, der rummede byens stormklokke, hvorfor tårnet fik lov til at stå frem til hyldningen af prins Christian (IV) i 1584 på det nye torv, der blev indrettet på kirkegården omkring Sankt Hans Kirke.²² Også andre kirker har sikkert fået tilbygget et tårn af tegl i senmiddelalderen.

Nogle sognekirker blev forsynet med hvælv i senmiddelalderen, men selv om byggeaktiviteten ved sognekirkerne i senmiddelalderen næppe har kunnet matche domkirkens ombygning og klostrenes byggeiver, har også sognekirkerne medvirket til efterspørgslen på mursten.

Viborg havde både et spedalskhedshospital og et Helligåndshus.²³ Den førstnævnte, der ken-

Figur 1.3. Plan af kirkernes og klostrenes placering i Viborg. Ikke alle kirker er påvist arkæologisk, og der kan være usikkerhed med hensyn til deres identifikation. 1) Sankt Ib. 2) Sankt Mogens. 3) Sankt Nicolai. 4) Sankt Villads. 5) Sankt Morten. 6) Trinitatis/Drotten. 7) Sankt Stefan. 8) Sankt Hans. 9) Sankt Mathias. 10) Sankt Budolfi. 11) Sankt Peder. 12) Sankt Mikkil. A) Augustinerklosteret ved domkirken. B) Nonneklosteret Sankt Budolfi. C) Dominikanerklosteret. D) Franciskanerklosteret. E) Johanniterklosteret. Med fem klostre i selve byen og et sjette i Asmild lige øst for søerne hørte Viborg til de klosterrigeste byer i landet. Byens areal var forholdsvis stort, og det ses tydeligt, at de to tiggerklostre blev placeret centralt og ikke i byens udkant. Efter Krongaard Kristensen 1987.

des under både navnet Sankt Mikkels Hospital og Sankt Jørgensgården, blev omtalt allerede i 1159/60, mens Helligåndshuset først kendes fra 1476. Udformningen er ukendt for begge institutions vedkommende.

Uden for byen lå der mod nord og syd to kapeller ved udfartsvejene.²⁴ Den mod syd, Jerusalems Kapel er ikke lokaliseret, mens Sankt Laurentii Kirke eller Kapel mod nord er udgravet. Kirkebygningens kor blev i senmiddelalderen ombygget til et langhuskor, og der blev indsat tre hvælv i bygningen.²⁵

Samlet set har kirkerne i Viborg været i gang med en omfattende byggeaktivitet i senmiddelalderen og haft et stort behov for byggematerialer. Til genopbygningen af domkirken efter branden i 1501 har der været behov for tømmer i store længder. Vi kender ikke løsningen herpå i 1501, men ved en efterfølgende brand i 1567 skænkede kon-

gen tømmer fra de store skove ved Silkeborg. De store mængder teglsten til alt byggeri må derimod være produceret lokalt.

Kirkebygningernes økonomi har hvilet på mange forskellige kilder. En meget væsentlig indtægt har naturligvis været afkast af fast ejendom; men der må også regnes med, at der har været betydelige indtægter af uvis størrelse.

Pilgrimsfærd og relikvier

Byen hørte vel ikke til de helt store pilgrimsmål; men for folk, der kom nordfra, lå den på den anbefalede vej til de sydlige valfartssteder.²⁶ Disse pilgrimme har naturligvis givet sig tid til at dvæle ved lokalhelgenen Sankt Kjelds helgenskrin i Domkirken. Desuden havde Viborg Domkirke også en omfattende samling af relikvier, som i visse tilfælde blev båret i prosession og udstillet.²⁷

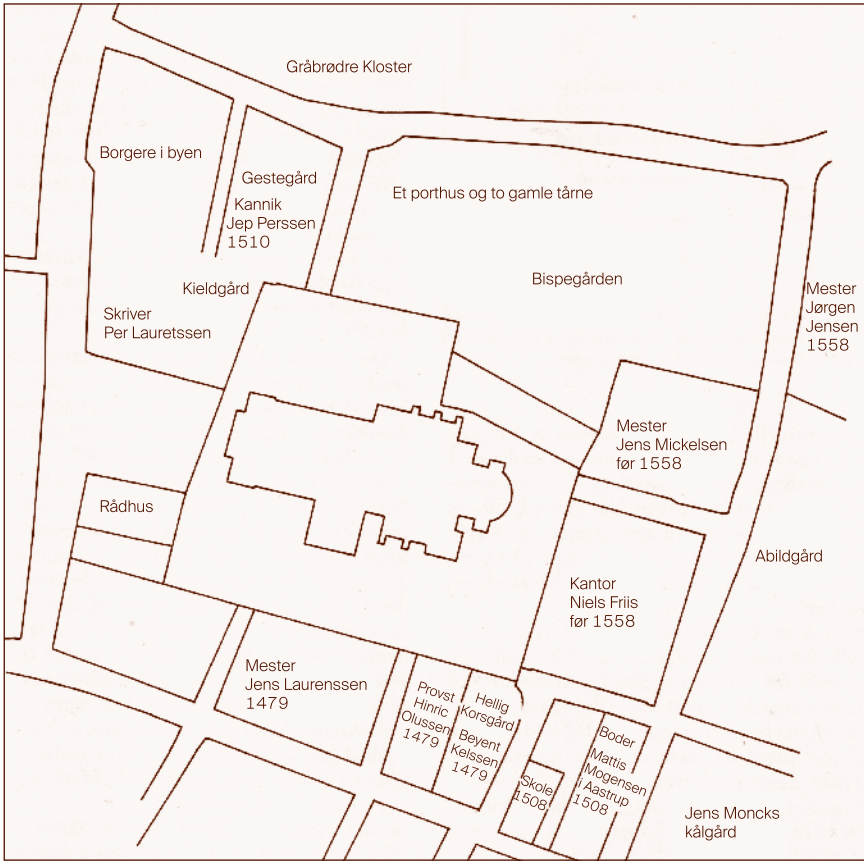
Gejstlig ejendom

Den katolske kirke som sådan samlede sig enorme mængder af gods i løbet af middelalderen. Ret naturligt kom også en stor del af Viborg købstads ejendomme på en eller anden måde i kirkens eje. Indkomstmæssigt var det nok jordbesiddelserne, der talte, men med de mange gejstlige institutioner har kirkens samlede besiddelser af ejendomme i byen dog været ganske betragtelige (fig. 1.4). Det gælder også kirkens verdslige stenhuse, hvor de mest fremtrædende bygningskomplekser tilhørt højgejstligheden.

Domkirkens placering

I senmiddelalderen kan man se, at domkirken var beliggende inde i midten af en ganske stor næsten kvadratisk karré, der var omgivet af Sct. Mogens Gade mod vest, Sct. Mathias Gade mod syd, Sct.

Nicolai Gade mod øst og Gråbrødre Kirkestræde (tidligere Mellem Muren) mod nord (fig. 1.5). Bortset fra strækningen langs Sct. Mogens Gade, hvor der bl.a. var torveplads og rådhus, var resten af karreen opfyldt af domkirkens kirkegård, bispegården og forskellige kirkelige ejendomme, som fx kannikeresidenser. Muligvis har kongen, Svend Estridsen, ved oprettelsen af bispesædet skænket hele det store grundstykke til kirken. På dette tidspunkt lå byens tyngdepunkt nemlig ikke her oppe på bakken, men nedenfor langs søerne, så der har næppe været nogen borgerlig bebyggelse af betydning i domkirkeområdet i byens tidligste fase.²⁸ I løbet af middelalderen flyttede byens centrum op til domkirken og torvet. Nu lagde de gejstlige ejendomme ved domkirken til gengæld beslag på en meget central del af byen. Bortset fra torvet mod vest, var domkirken kun tilgængelig via små stræ-

Figur 1.5. Omgivelserne omkring Viborg Domkirke i senmiddelalderen. I tiden o. år 1500 kan vi se, at hovedparten af grundstykkerne i den store karré omkring domkirken direkte eller indirekte var knyttet til kirken. Formentlig afspejler det kannikkeklostrets oprindelige besiddelser. Bemærk at domkirken ligger omgivet af sin kirkegård inde midt i karréen, og at der bortset fra torvet mod vest kun er adgang til kirken via små stræder fra de omgivende gader. Efter HKK 1987.

der, der førte ind mod domkirkens kirkegård. I dag er strukturen omkring domkirken helt ændret med gader, der krydser gennem karreen.

Domkirkens ejendom

Domkirken var naturligvis den institution, hvortil der var knyttet flest besiddelser, der dog kunne være tillagt kirken på forskellig vis. Til kirkens vedligeholdelse var der en bygningsfond kaldet *fabrica*. I 1411 blev biskop og domkapitel enige om, at kapitlets ejendomme skulle henlægges til domkirkens bygning.²⁹ For ejendomme indeholdende stenhuse vil disse samt tilknyttede personer blive nærmere omtalt i kap 3. *Aristokratiske huse og kap. 5. Stenboder.*

Domkirkens kapeller og altre havde også egne godstilliggender. Niels Clementsen stiftede før 1515 et vikarie ved Sankt Nicolai alter i Helligånds-kapellet i Viborg Domkirke.³⁰ I den godsmasse, der blev tillagt, indgik nogle boder og stenhuse i Viborg.³¹ Et af stenhuse lå i Trinitatis sogn.³²

De Ti Tusinde Ridders alter ejede et andet stenhuse i Trinitatis sogn, der var skænket af Niels Skeel og Abel Jepsdatter i 1512.³³ Alle Helgens Alter ejede Alle Helgens Boder (nævnt 1537).³⁴ Hellig Kors Alter havde en toft i Sankt Hans sogn (nævnt 1494). Gården herpå var privatejet.³⁵ På vestsiden af Skolestræde lå Hellig Kors Gård (nævnt 1479), der antagelig også hørte til et alter af dette navn.³⁶

Nordvest for domkirken på matr.nr. 148 lå Sankt Kjeld Gård.³⁷ Ud fra navnet ville man egentlig tro, at den hørte under Sankt Kjeld Kapel, men det siges udtrykkeligt, at den i 1510 tilhørte lands-tingsskriver Per Lauretssen. Så måske er der igen tale om det ret almindelige forhold, at kirken ejede jorden, mens bygningerne var privatejede.

Domkapitlet

Augustinerklostret i Viborg fungerede frem til sekulariseringen i 1440 som domkapitel. Det har været beliggende i nær forbindelse med domkirken, uden at vi dog helt kender klostrets afgræns-

Figur 1.4. Gejstlige besiddelser i Viborg ved middelalderens slutning. På kortet er angivet formodede udstrækninger af kirkegårde, klostergrunde og de gejstlige besiddelser direkte omkring domkirken. Der har været flere kannikkegårde i byens østligste del, som ikke kan lokaliseres. Rekonstruktion: HKK 2004.

ning. Efter en del forhandlinger i 1400-tallet blev konventet opløst, og godset opdeltes i en række præbender for sekulære kannikker, dvs. at det klosterlige fællesskab blev opløst til fordel for selvstændige formuer og boliger.³⁸ Nogle af klosterbygningerne ved domkirken blev overtaget af bispen, mens de nye kannikker fik egne residenser.³⁹ Hovedbygningen i bispegården bestod af to længer sammenbygget i en stump vinkel nord for kirken (fig. 1.6). Hvor længerne var bygget sammen, var der kun en ganske kort afstand til domkirkens nordre korsarm således, at der var nem adgang til kirken. Det er dog uklart, om bispegårdens bygninger har taget udgangspunkt i ældre klosterfløje.⁴⁰ På den anden side er stedet her på nordsiden af domkirken måske den mest sandsynlige placering for et kloster knyttet til kirken.

Kapitlets ejendom blev som nævnt ved sekulariseringen i 1440 delt i præbender, der var tillagt den enkelte kannik, og i fællesgods. Hovedparten af godset blev opsplittet på de forskellige præbender (kannikkernes besiddelser), og den fælles bolig i Mariaklostret blev opgivet og overladt til biskoppen. I statutterne blev det angivet, at provsten til gengæld skulle have den hidtidige bispegård. De øvrige kannikker fik individuelle boliger.

Præbenderne bestod væsentligst af gods fra hele stiftet og salt fra Læsø. Hertil kom kannikresiden-serne i byen. Provsten fik den gamle bispegård i Sankt Nicolai sogn ved søen.⁴¹ På østsiden af Sct. Ibs Gade lidt syd for johanniterklostret lå "Provstestjorden".⁴² Grunden her (omkring matr.nr. 112-113) må have tilhørt provstiet, men om provsteresiden-sen også har ligget her, fremgår ikke af omtalen. Provstegården blev af Frederik II efter Reformationen skænket til lensmand Peder Gyldenstjerne, men dens præcise beliggenhed nævnes ikke.⁴³

En del af kannikkerne boede rundt om domkirken på jordstykker, som indtil sekulariseringen sikkert har været dele af Mariaklostrets grund. I 1558 fik den protestantiske biskop den nuværende residens til rådighed, men indtil da havde kanten boet på dette sted (matr.nr. 139).⁴⁴ En kannik ved navn Jens Mikkelsen havde indtil kort forinden boet i en gård på grunden lige nord for. Den kommende bispegård fik tillagt en abildgård vest for borgvold, og det nævnes i den forbindelse, at

abildgården lå syd for mester Jørgen Jensens gård (på matr.nr. 138). Vest for den tidligere nævnte Hellig Kors Gård havde kannikken Christiørn Pedersen en gård, som kapitlet gjorde krav på i 1477 efter hans død.⁴⁵ Senere blev den solgt til Hinric Olussen, provst over Mors og Hanherred (i Børglum stift).⁴⁶ I den forbindelse nævnes, at grunden mod vest grænsede op til en sti, på hvis modsatte side der boede nok en kannik, Jens Lauretsen. Nord for Sankt Kjelds Gård på den østlige del af området opførte kannik Jep Perssen en gård i 1510.⁴⁷

Kannikerne havde også ejendomme uden for domkirkekarréen. Kantoren købte i 1452 en gård ved vejen nord for Sankt Nicolai Kirke, og i denne del af byen havde kannik Laurids Skadeland en gård, som han skænkede til et nyoprettet hospital.⁴⁸

Nu forblev en del af Mariaklostrets gods nok i fælleseje efter sekulariseringen. Formentlig var det en sådan del, der blev brugt af bonden Mads Mogensen i Åstrup, der havde opført en række boder af bindingsværk nordligt på grunden. I 1508 afstod han den vestlige del af grunden til domkapitlet, der ville bygge en skole her.⁴⁹

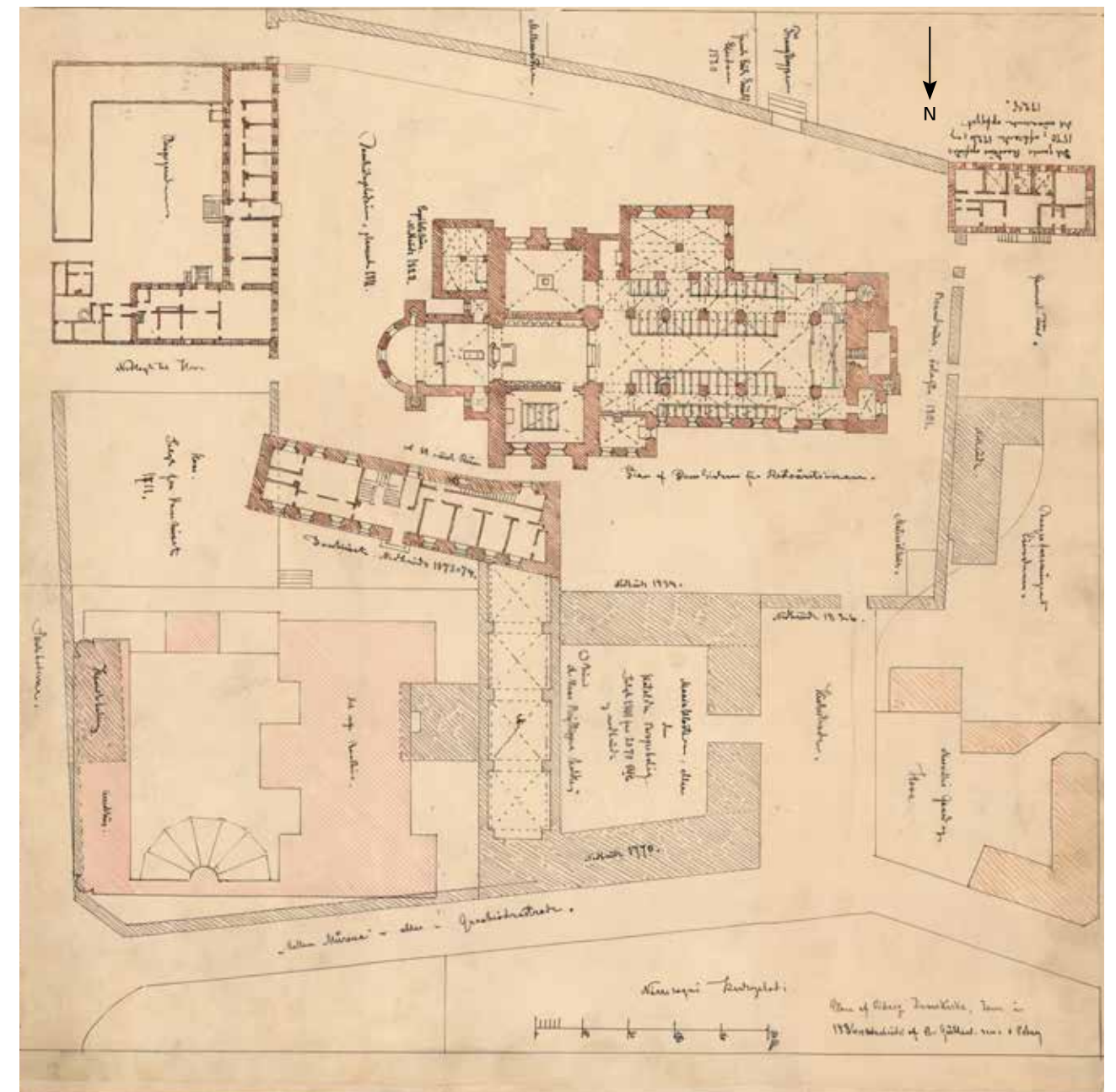
Biskoppen

Bispestædet havde ikke megen fast ejendom inde i byen. Som nævnt havde bispen tidligere en gård i Sankt Nicolai sogn, som senere blev provsteresiden, mens bispen til gengæld overtog store dele af det ældre Mariakloster. I hvert fald havde bispen på reformationstiden den store bispegård nord for domkirken.

Med klostret fulgte dets ladegård og ladegårdens mark over til bispestædet.⁵⁰ Den lå nordvest for byen og var uden for bymarkens fællesdrift. I nyere tid havde den navnet Biskopstøften.

Klostrene

De to tiggerklostre havde naturligvis kun i begrænset omfang ejendomme i byen, men formentlig har begge konventer ejet boder i de nærmestliggende gader. Efter franciskanernes overgang til observansen i 1518, har disse været nødt til at fra-

Figur 1.6. Viborg Domkirke med omgivelser – syd opad. Den store skråtliggende bygning nord for domkirken er Stænderhuset, der blev revet ned i 1873 for at give udsigt til den genopførte domkirke. Sammen med den anden store bygning mod nord med antydninger af hvælv, har huset udgjort hovedbygningen i den senmiddelalderlige bispegård. Den katolske bispegård var efterfølgeren af augustineres Maria Kloster, om end bygningerne muligvis ikke gik tilbage til klostertiden. Ikke alle detaljer på den meget store rekonstruktionstegning kan genfindes i dag. Rekonstruktion: Chr. Gullev 1886.

sælge godsbesiddelser, men om dette blev aktuelt i Viborg, inden reformationstidens andre begivenheder tog fart, vides ikke.⁵¹ Et par erhvervelser ved klostergrunden kunne være indgået i en udvidelse af denne.⁵² Sortebrødrene, der havde færre problemer med fast ejendom, fik bl.a. et hus med dets ejendom i 1472.⁵³

Johanniterklostret var et herrekloster som især satsede på jordtilliggende, der som nævnt betød, at den nordlige del af byen kom til at bestå af marker. Dog erhvervede klostret sig i 1503 et hus i Sankt Mogens Gade, der stødte op mod deres markjorder, og hvor de også ejede en halvgård.⁵⁴ I den anden del af byen havde klostret to gårde syd for

Sankt Mortens Kirkegård, en gård i Sankt Peders sogn og et stenhus sønden Vor Frue Kirkegård.⁵⁵

Kannikker og præster har naturligvis haft immunitet over for byen af deres embedsboliger – noget andet med deres private ejendomme. Byens borgere blev efterhånden meget bekymrede over væksten i gejstlighedens opkøb af jord og ejendom i byen, uden at der blev betalt skat heraf, så i 1444 fik man kong Christoffer af Bayern til i et langt brev at kræve, at forskellige handler skulle gå tilbage, og at standen i fremtiden ikke måtte købe borgerlig ejendom, uden at de deltog i byens tynges som andre borgere.⁵⁶ Bestemmelsen fulgtes op året efter (1445), hvor det kræves, at folk, der køber en borgergård i Viborg skal besætte den med personer, som kan svare skat til kongen og byen.⁵⁷ Det er åbenbart ikke blevet efterlevet, for i 1488 bekendtgør kong Hans, at kannikker og præster, der køber eller panter borgernes gårde og øde jorder i Viborg, skal betale skat på samme måde som den forrige ejer.⁵⁸ Modsætter de sig, må bystyret på forskellig vis indkræve beløbet.

Verdslige institutioner

Landstinget

På det politiske område adskilte Viborg sig fra alle de øvrige jyske byer. Her var landstinget hjemmehørende. Om landstinget i Viborg skriver Ælnoth – en engelskfødt munk, der kom til Sankt Knuds Kloster i Odense – i sit helgenskrift om Knud den Hellige fra begyndelsen af 1100-tallet:

“Der er omtrent midt i Jylland et meget navnkundigt sted, som dels på grund af sin høje beliggenhed og dels fordi der her i gamle dage hyppig har været holdt ofringer, eller også til minde om en fordum højt anset stedlig afgud ved navn Vig, (eller fordi der har stået slag her), der kaldes Viberg, det vil sige “vigs høj” eller “kampens bjærg” eller “offerbjærg”. Der samles hyppigt store skarer fra hele Jylland, dels for at forhandle om de fælles anliggender, dels for at drøfte, hvorvidt lovene er retfærdige eller endnu gyldige og tillige give dem fasthed. Og

hvad dér er blevet fastslået med enigt samtykke af den forsamlede mængde, kan ikke ustraffet sættes ud af kraft i nogen egn af Jylland.”⁵⁹

Sammen med Ringsted og Lund var Viborg hovedlandsting, det sted inden for hvert retsområde, hvor bl.a. kongen skulle vælges. Efter normal praksis skulle valghandlingen først finde sted i Viborg og dernæst i Lund og Ringsted i nævnte rækkefølge.⁶⁰

Disse kongevalg eller -hyldninger har naturligvis trukket mange folk til byen og skabt glans om mødet; men til gengæld var det jo forholdsvis sjældne begivenheder – én gang for hver konge; men naturligvis kom kongerne ofte til den vigtige by på kortere ophold.⁶¹ Sidste gang var for hyldningen af Christian V i 1655. Hovedparten af landstingets arbejde har være domstolsafgørelser.

Landstinget blev normalt i middelalderen afholdt hver 14. dag med lørdag som tingdag. Undtaget var dog tiden omkring de store højtider og høsttiden 29. juli til 29. september.⁶² En enkelt landstingssamling havde dog større betydning end de øvrige nemlig det såkaldte Snapsting, der var den første samling efter julehelg.⁶³ Her bekendtgjordes sager af almen karakter såsom love og kongelige budskaber samt offentliggørelse af forskellige landsomfattende beslutninger.⁶⁴

Vi kender ikke antallet af sager i middelalderen. Den ældst bevarede dombog er fra 1569, og det år blev der afsagt 382 domme af meget forskellig art.⁶⁵ På grund af den middelalderlige retsudøvelse med personligt fremmøde og systemet med mededsmænd, nævninge og sandemænd har hver retssag bragt mange personer til byen.

Ud over retsafgørelser har der også ved landstinget fundet tinglæsninger af jordoverdragelser sted. Ved forordning af 26. august 1622 blev det påbudt, at dokumenter vedrørende adeligt jordegods skulle tinglyses ved landstingene, og uden tvivl er dette også sket i stort omfang i tiden før forordningen.⁶⁶

Landsdommerembedet

Landstinget har muligvis fungeret nogenlunde kollektivt i den tidlige middelalder; i senmiddelalderen var det en kongelig udnævnt landsdommer,

der ledede tinget. I Viborg kendes dette embede siden begyndelsen af 1300-tallet.⁶⁷ De udnævnte adelsmænd fik ofte tæt tilknytning til byen, og flere af dem vides at have ejet et hus her, som fx Niels Clementsen, Eiler Bryske og Mogens Munk.⁶⁸

Samtidig med landsdommerembedet dukkede også stillingen som landstingshører op, i begyndelsen ofte beklædt med folk fra lavadlen, senere med personer fra borgerstanden.⁶⁹ I 1400-årene kom der endvidere en ny stilling som landstings-skriver, der udelukkende blev besat med borgere fra byen.⁷⁰ Det er uvist, om de adelige landstingshørere har haft hus i Viborg, hvorimod de borgerligere landstingshørere og -skrivere naturligvis har boet her. De har udgjort den spæde begyndelse til den borgerlige embedsstand, som Viborg senere var så rig på.

Byråd

Bystyret er vokset gradvis frem gennem middelalderen. I senmiddelalderen var der i Viborg otte rådmænd og to borgmestre.⁷¹ Rådmænd i Viborg findes først omtalt i de skriftlige kilder i slutningen af 1300-tallet.⁷² Før den tid kendes fra byens segl begrebet “senatorer”.⁷³ Rådhuset nævnes første gang i 1467.⁷⁴ Dets præcise placering kendes på skrift fra 1584 i en henvisning til det lille torv ved domkirken og rådhuset.⁷⁵

Borgerlig næring

Markedet

I forbindelse med Snapstinget afholdtes et stormarked. Et andet marked “Moustes messe” blev holdt efter høst begyndende på Sankt Mauritii dag den 22. september.⁷⁶ Hvor længe markederne varede i middelalderen vides ikke; men i 1636 søgte Christian IV at begrænse markedsperioderne til 14 dage.⁷⁷ I nyere tid fungerede Snapstinget som “omslagstermin”, hvor den jyske adel ordnede sine økonomiske mellemværender. Hvorvidt dette også var tilfældet i middelalderen kan vel næppe afgøres sikkert.

Selv om der er kommet mange fremmede købmænd til Viborg i anledning af markederne, har

den lokale befolkning dog forstået at nyde fordel af de mange forsamlede mennesker. For at sikre sig den “retmæssige” andel af handlen, udstedtes der i 1421 forbud mod indførsel af dansk øl til Viborg.⁷⁸ Øllets betydning for byens næringsliv bestod i lang tid. Ud fra regnskabsmateriale vedrørende ølaccisen ses det, at Viborg var den førende by i Jylland på dette område.⁷⁹

Gilder og lav

Som i landets øvrige købstæder var byens borgere organiseret i gilder og lav. Lavene der fortrinsvis omfattede håndværkerne, er dog knap nok omtalt i tiden før Reformationen.⁸⁰

Sankt Knuds Gilde nævnes i købstadsprivilegierne af 1440.⁸¹ Et præstegilde viet til Sankt Anna optræder et par gange i slutningen af 1400-tallet.⁸² Det havde eget alter i domkirken. Sankt Kjelds Gilde nævnes i 1490.⁸³ Chr. Erichsøn kender desuden De 11.000 jomfruers Gilde og Sankt Birgittas Gilde.⁸⁴ Det er meget tænkeligt, at gilderne kan have haft deres egne bygninger, og de kan have været grundmuret; vi ved det blot ikke. At Sct. Mogens Gade 38 (matr.nr. 77) i 1800-tallet er blevet udnævnt til gildegård er det rene gætteri.

Heste- og oksehandel

De mange mennesker, der fra tid til anden strømmede til byen, må naturligvis have givet visse muligheder for Viborgs handlende. På den anden side er det muligt, at de mange adelige og gejstlige har handlet uden om købmændene, idet de har haft ret til at drive handel “til gårds og bords behov”.⁸⁵

Handel med de omkringboende bønder har naturligvis fundet sted, men muligvis været lidt begrænset sammenlignet med andre større jyske byer. Det er hævdet, at de kulturgeografiske forhold i middelalderen ikke har kunnet give mulighed for en større bondebefolkning i byens nærmeste opland.⁸⁶ Om det kan kvantificeres, er vel tvivlsomt. Øst for byen er der i det mindste en ret stor tæthed af middelalderlige kirkebygninger.

Fra senmiddelalderen finder der derimod eksempler på, at Viborg-købmændene ikke blot har handlet i købstaden; men drevet aktivt købmands-

skab over hele Jylland, hvor de især har gjort sig gældende indenfor okse- og hesteeksport med indkøb på jyske markeder og salg i Sønderjylland eller Holsten. Inden for okseeksporten ser det ud til, at det i Viborg kun er nogle få kapitalstærke borgere, der har deltaget i denne handel.⁸⁷ Inden for hestehandlen, der ser ud til at række længere tilbage i tid end oksehandelen, ser det derimod ud til, at der medvirkede betydeligt flere borgere fra Viborg. Heraf eksporterede mange købmænd dog kun et mindre antal heste årligt, og formentlig medvirkede de selv personligt ved transporten.⁸⁸

Denne kraftige involvering i okse- og hesteeksporten forklarer nok borgernes interesse i Viborg bymark, som vi kan se i senmiddelalderen. Besiddelse af landbrugsjord/græsningsrettigheder har været vigtig for at kunne foretage gunstige opkøb af okser og heste.⁸⁹

Verdslig ejendom

Ud over rådhuset disponerede byrådet over ganske få ubebyggede grunde i byen.⁹⁰ Heller ikke kongemagten var nogen stor grundejer. Dronning Margrete købte i 1406 en gård med et stenhus vest for Sankt Hans Kirke.⁹¹ Hvad formålet med købet har været, er uklart, og det ser egentlig ikke ud til, at dronningen eller efterfølgerne har benyttet huset.

Adlen

Den jyske adel havde fra Reformationen og til slutningen af 1600-årene en nær tilknytning til Viborg. Her blev holdt bryllupper i domhuset, og mange adelige blev begravet i domkirken. I byens gader lå der dusinvis af adelsgårde. Adelen havde næppe samme dominerende position i byen før Reformationen, men der var dog en del, der havde ejendomme i byen.

Albert Skeel til Hegnet havde i 1481 en gård i Sankt Peders sogn.⁹² Hans søn Niels Skeel mageskiftede i 1512 med brødrene Knud og Axel Pedersen (Gyldenstierne til Tim), hvorved han fik en gård med et stenhus samt “abildgård og gårdsrum” nordøst for Sortebrødre Kloster.⁹³ Det må dreje sig om den nuværende domprovstegård

(matr.nr. 339). Her boede han sammen med kusinen Abel Jepsdatter. Niels Skeel havde tidligere studeret i Rostock, hvor han var indskrevet som Nicolaus Schele de Wyborch.⁹⁴

Landsdommer Niels Clementsen var en vidtløftig handelsmand, der ejede en hel del ejendomme i Viborg. I årene 1508-1511 opkøbte han en gård med et stenhus, der lå nord for den gård, han selv boede i.⁹⁵ Ved Niels Clementsens død i 1517 blev hans ejendom inddraget af kronen og nogle af hans byejeendomme i Viborg blev bortforlenet.⁹⁶ Eiler Bryske blev forlenet med et nyt stenhus, som Niels Clementsen selv havde ladet opføre, og som var tillagt et alter i domkirken.⁹⁷ En del af godset blev dog ret hurtigt givet tilbage til arvingerne. Enken fik overladt en kronens gård i Viborg, som Niels Clementsen havde haft.⁹⁸ Der opstod dog en del stridigheder mellem arvingerne, og i de domme, der fulgte, findes der visse oplysninger om forskellige ejendomme. Enken blev i 1537 sagsøgt af Viborg Hospital for en gård i Sankt Nicolai sogn, hvilken Niels Clementsen i sin tid skulle have købt af Niels Skadeland til Odsgård.⁹⁹ Ved en retssag i 1540 blev der fremlagt et fundatsbrev på et “vicarii dom” ved Sankt Nicolai Alter i domkirken som Niels Clementsen havde stiftet.¹⁰⁰ Det fremgik heraf, at donationen havde omfattet nogle boder og stenhuse i Viborg. En efterfølgende retssag drejede sig om et stenhus i Trinitatis sogn.¹⁰¹

Lore Sprandel-Krafft har undersøgt tilknytningen mellem den jyske adel og byen Viborg vedrørende personer, der har haft forbindelse af større omfang end mere end blot almindelige besøg i byen.¹⁰² Ganske mange er opregnet i fortegnelsen over sjælemesser i Viborg Domkirke, der må vise en særlig tilknytning til domkirken.¹⁰³ Andre som rigsråd Mourids Nielsen Gyldenstierne var knyttet til én af klosterkirkerne. Blandt adelige med særlig tilknytning til byen har Sprandel-Krafft kunnet vise, at 10 personer havde ejet en gård i Viborg.¹⁰⁴ Det er dog sandsynligt at betydeligt flere slægter med deres nære tilknytning til de gejstlige institutioner i Viborg også havde en ejendom i byen.¹⁰⁵ Tre adelige mænd, Niels Skeel, Einar Laurensen og Mourids Nielssen kaldte sig af Viborg eller væbner af Viborg.¹⁰⁶

Christoffer af Bayern udstedte i 1445 et brev at personer, der købte eller pantede borgergårde i Viborg, skulle besætte dem med personer, der kunne svare de påhvilende afgifter til byen og kongen.¹⁰⁷ Nu kender vi ikke den originale tekst, men formentlig er forordningen en pendant til én fra året før om de gejstliges opkøb – blot denne gang rettet mod adlen.

Købmænd og håndværkere

Byens borgere har ikke efterladt sig nær så mange skriftlige vidnesbyrd i forhold til deres antal end den aristokratiske overklasse. Der er ganske få oplysninger om borgerligt eje som af en gård vest for Sankt Hans Kirke, som dronning Margrete købte i 1406.¹⁰⁸ Derimod har vi bevaret en række stenhuse, som ud fra deres beliggenhed må have tilhørt byens købmænd, ligesom en lang række boder må have været beboet af håndværkere.

Fra senmiddelalderen har vi til gengæld vidnesbyrd om en større selvbevidsthed hos byens borgere omkring byens fælles interesser.

Foruden det institutionelle gods har gejstligheden i form af præster og kannikker også ejet gårde eller grunde både til eget brug og med henblik på et afkast. Denne type ejendom var som nævnt til bekymring for byens øvrighed, og det blev både i 1444 og 1448 indskærpet i byens privilegier, at hvis kannikker eller præster købte eller pantede borgergårde eller øde jord i Viborg, skulle de deltage i kongens og byens tyng (skat) lige så fuldt, som den, der solgte.¹⁰⁹

Svarende til gejstlighedens private gods, havde mange adelige familier også en ejendom i byen og var meget engageret i bylivet. For Viborgs vedkommende ses som nævnt i 1445 en lignende bestemmelse om, at adelige skulle betale skat for borgergårde, de ejede – vel i modsætningen til deres private beboelser.¹¹⁰ I 1552 kan vi se, at bestemmelsen blev indskærpet efter klage fra borgmestre og rådmænd.¹¹¹ Det er væsentligt at bemærke sig, at det drejer sig om borgergårde og ikke om adelens private boliger.

Teglgårde

Der synes at have været en overkapacitet inden for teglproduktionen i Viborg i senmiddelalderen. Gråbrødrene havde en mindre teglovn på deres egen grund midt i byen, omtalt i 1541 som en liden teglgård.¹¹² Johanniterne havde en teglgård uden for byen – formentlig mod nord, hvor der langt op i tiden blev fremstillet teglsten.¹¹³ Ved enden af Søndersø lå der en anden teglgård omtalt i 1498, som sikkert tilhørte byen.¹¹⁴ Ligeledes havde sortebrødrene også en teglgård.¹¹⁵

Fra registreringen af de middelalderlige breve fra johanniterklostret kan man se, at Viborg by på en eller anden måde havde anfægtet johanniternes ret til deres teglgård, men disse angreb er dog kun nævnt som “ett knippe adskillige papirs wintner och kierebreffue paa for^me tegelgaard.”¹¹⁶ Som modtræk har klostret fået støtte fra dronning Christine, der fik udarbejdet et “kontraktbrev” mellem borgmestre og råd i Viborg og prioren for klostret i 1518.¹¹⁷ Og nu hun var i gang, fik hun også udstedt et beskærmelsesbrev til klostret omfattende hele klostret, dets gods, abildgård og humlegård.¹¹⁸ Ligeledes lod Christian II udfærdige et forligelsesbrev om samme teglgård.¹¹⁹ Året efter i 1519 fastslog domkapitlet, at Johanniterklostret måtte bruge kapitlets grund, hvorpå klostret havde haft deres teglgård i 15 år.¹²⁰

Nu kender vi desværre ikke byens argumenter, men man kunne forestille sig, at man har været bekymret for byens eget teglværk. Johanniterklostrets teglgård var formentlig også den yngste af de fire og derfor den sidst ankomne konkurrent. Da man åbenbart ikke kunne slippe af med johanniternes, overlod borgmestre og råd derfor i 1523 byens teglgård til sortebrødrene, som til gengæld skulle nedlægge deres. Som compensation skulle klostret så levere mursten til byens borgere til favorable priser.¹²¹ Brødrene skulle give én skilling bedre køb på 100 mursten end andre og desuden regne med storhundreder, altså 120 sten for 100. Alene det sidste har givet en rabat på 20 %. Her ved har byrådet nok forhindret johanniterne i at sælge mursten til Viborg by.

Figur 1.7. Model af tegloven fra Vissing Kloster. Formen kendes fra hundredvis af middelalderlige teglovne i Danmark. Ovn, der egentlig er et stort rum uden overdækning, fyldtes med tørrede lersten, som stabledes omhyggeligt, så der hele tiden var kanaler og sprækker mellem stenene til en god fordeling af varmen. Teglovnene var som regel gravet ind i en skråning og blev fyret fra forsiden gennem nogle murede åbninger. Rekonstruktionsværkstedet, Moesgaard 1996.

Teglgårdenes udformning i middelalderens Viborg kendes desværre ikke, men fra andre lokaliteter er den typiske, middelalderlige tegløvn velkendt (fig. 1.7). Efter Reformationen havde byen to teglværker. Det ene lå lidt nord for Nørremølle i det område, hvor johanniterklostret samlede på ejendomme. Det andet lå ved enden af Sønder sø. Det er gengivet på Resens kort, og her har der ligget teglværker næsten op til i dag.¹²²

Sammenfatning for middelalderen

Viborg var i senmiddelalderen en meget kompleks by både med hensyn til topografi og indbyggere. Byen var noget helt særligt og havde ikke sin lige – det mindste ikke i Jylland. Byen var bispesæde og havde en utrolig mængde sognekirker – flere end i nogen anden jysk by. Der var tre klostre, hvilket var en halvering i forhold til situationen i højmiddelalderen. Til gengæld var én af de nedlagte klostre augustinerklostret ved domkirken, der havde fungeret som domkapitel, men i midten af 1400-tallet blev erstattet af et sekulært kapitel, hvor kannikerne opførte (eller fik opført) egne residenser i nærområdet til domkirken.

Samtidig var Viborg også hovedtingsted for det jysk-fynske lovområde. Her afholdtes hver anden lørdag undtagen i høst- og julehelg tingmøder, der tiltrak formuende folk fra hele Jylland. Nogle af de store slægter opførte endda egne bygårde eller residenser, så de havde en fast bolig, hvor de kunne slå sig ned ved tingmøder eller markeder i forbindelse med tingsessionerne. I forbindelse med et par af tingmøderne var der nemlig tilknyttet store markeder – ved Snapstinget som det første møde efter julen og Moustes messe i september efter høsten.

For borgerne har den markante aristokratiske tilstedeværelse sikkert vakt ambivalente følelser. Både for det gejstlige og det verdslige aristokrati har situationen været den, at man har handlet til “gårds og bords behov” uden om købmændene. Borgerne har også været bekymret for disse klassers opkøb af borgerlige ejendomme, som ellers betalte skat til byen og kongen. Man fik da også sikret sig, at kun aristokratiets personlige boliger blev skattefrie.

Til gengæld har der naturligvis også været indkøb fra disse grupper af forskellige fornødenheder, som købmændene hurtigt har kunnet skaffe. Endvidere har tilstrømningen af velhavende godsejere til de mange landstingsmøder afgjort været betydningsfuldt for byens handel. Det har

utvivlsomt også givet mulighed for specialiserede håndværkere, som ellers ikke fandtes i alle byer. I Grundtaksten af 1682, der blev optegnet på et tidspunkt, hvor byen havde mistet sin politiske betydning, opregnes visse specielle håndværkere som: orgelbygger, guldsmed, podemester, possementmager, sværdfejer, løgtmager, bøssemager, tinstøber og sinckelmager.¹²³

Vi kan dog også se, at nogle af købmændene ikke bare har ventet passivt på, at kunderne skulle komme til Viborg. Forskellige velhavende købmænd har opkøbt heste og okser rundt om i Jylland og drevet dem sydpå til salg i hertugdømmerne eller hansestæderne. Byen havde en heterogen befolkning og fik en heterogen bebyggelse med både tætbebyggede gaderstrøg og mere åbne områder (fig. 1.8).

Der har været velhavende beboere i byen, som kunne bekoste opførelsen af et stenhus. Den anden forudsætning for en sådan bebyggelse har været fungerende teglværker. Masse af steder rundt i landet findes der teglovne, der har været indrettet til et konkret projekt som eksempelvis et tårn på en landsbykirke. Sådan har det næppe været i forbindelse med de private stenhuse i byerne. Man har ikke indrettet et teglværk med en ovn blot for et enkelt hus. Her har forudsætningen for valg af tegl som byggemateriale været, at der var perma-

nent fungerende teglværker, som har været drevet af en større efterspørgsel. Vi kan se, at der har været flere teglværker i brug i Viborg i senmiddelalderen, og det må opfattes som givet, at det har været de kirkelige institutioner, der fortrinsvis har drevet efterspørgslen.

Efter Reformationen

I forbindelse med Reformationen ændredes den aristokratiske overklasse mærkbart. I stedet for de gejstlige kannikker og præster blev byen nu domineret af den jyske adel.¹²⁴ Byen blev fastlagt som mødested for adlen til bestemte tidspunkter, og mange slægter investerede i et hus i Viborg. I visse tilfælde opført fra grunden, men nok mest erhvervet ved køb, hvilket betyder, at nogle stenhuse opført som købmandsgårde nu blev ejet af det verdslige aristokrati. Ved nogle adelsgårde blev der antaget borgere, som med bolig i tilhørende boder kunne holde øje med hovedbygningen. Efter at branden i 1567 havde ødelagt den katolske bispegård, som kongen havde overtaget 1536, skænkede han den i 1576 til den jyske adel, som med møje og besvær fik sat den i stand, hvorefter den blev brugt til sammenkomster og fester. Med Enevældens indførelse i 1660 forsvandt adlens politiske

Figur 1.8. Model af Viborg set fra syd. Modellen viser tydeligt forskellen mellem de tyndt bebyggede områder i byens udkant og det tætbebyggede centrum ved Gammel Torv og Sct. Mogens Gade. Begge steder er der verdslige stenhuse, men hovedparten af bebyggelsen har været bindingsværk med stråtag. Domkirken er naturligt byens centrum, og i forgrunden mod syd ses dominikanernes kloster. Spredt rundt i byen ligger der mange små sognekirker. Rekonstruktion: HKK 1983, Viborg Museum.

indflydelse og Viborgs dermed forbundne betydning. En del adelige residenser blev dog beholdt som enkesæder, men med tiden blev byen en ren borgerlig by, som i øvrigt var stærk på retur.

De store ildebrande

Nu kan man ud fra de mange oplysninger om stenhuse i Viborg tro, at de dominerede bybilledet. Selv om der har været mange stenhuse i Viborg, var det naturligvis træ- eller bindingsværkshuse, der dominerede bybilledet i senmiddelalderen. Og ikke nok med det – hovedparten af husene var også tækket med strå. Det var et billigt og på flere måder praktisk materiale, men uhyre brandfarligt i en tæt bebygget købstad, hvilket Viborg så smertelig har oplevet.

En af senmiddelalderens digtere, Morten Børup har da heller ikke været imponeret af de mange stenhuse i byen. I et svidende satirisk digt om de danske stiftsbyer taler han således om det bondske Viborg med de brandfarlige stråtage.¹²⁵

For at forebygge ildebrand pålagde kong Hans i 1496 indbyggerne i Viborg – så vidt de formåede det – at skifte deres stråtag ud med tegl.¹²⁶ Forordningen blev naturligvis ikke efterlevet, og en stor part af byen brændte i 1501. Påbuddet om tegltag blev derfor gentaget gang på gang i den følgende tid.¹²⁷

Vores viden om branden i 1501 er ret begrænset, men det står klart, at Viborg Domkirke blev ramt af lynild den 17. juni og brændte med store ødelæggelser tilføje.¹²⁸ Ilden skulle også have bredt sig til den nedre del af byen og også delvis have ramt johanniterklostret i Sct. Ibs Gade. Ved genopbygningen af domkirken blev der slået hvælv i midterskibet og der blev opsat høje spir på vesttårnene.

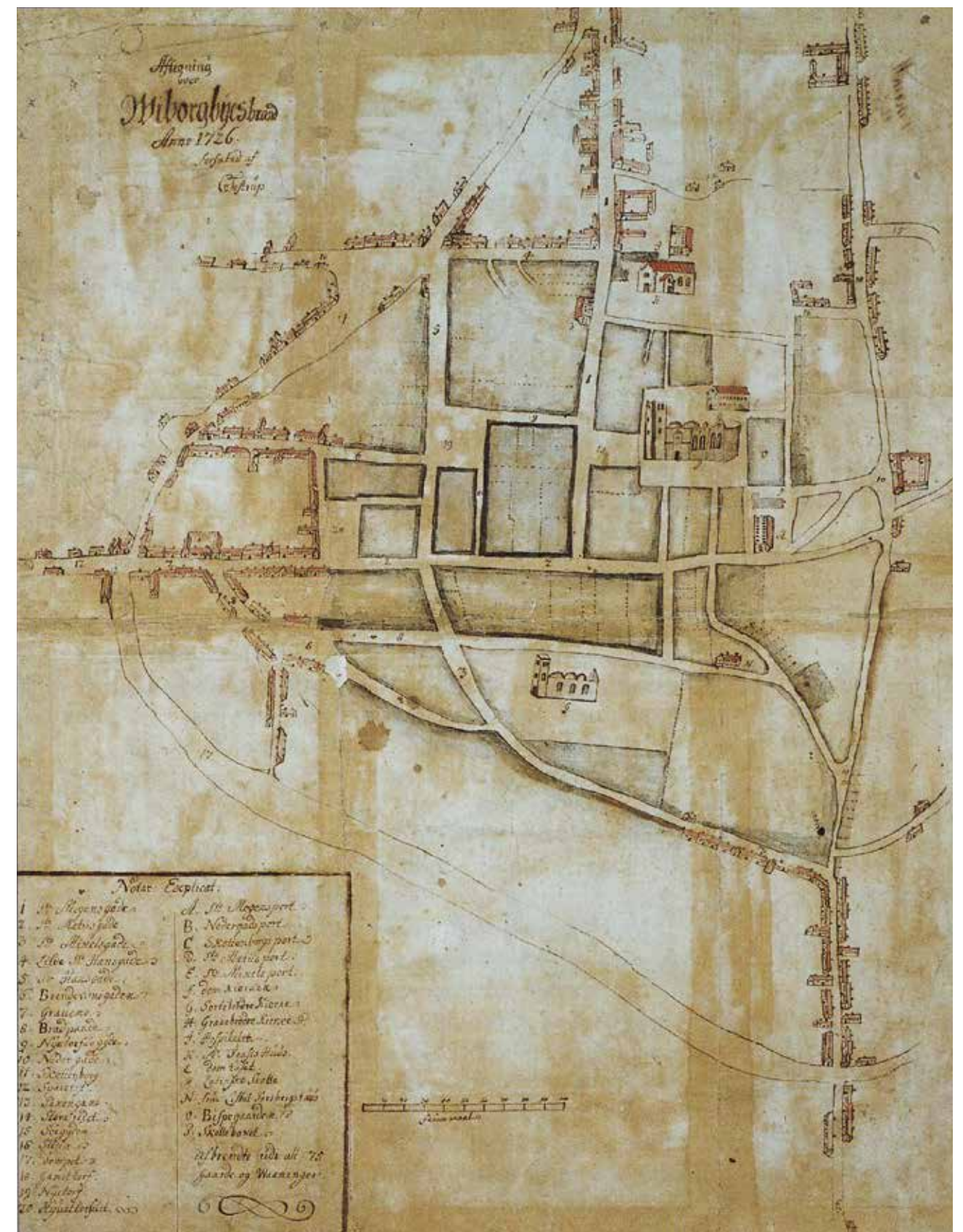
Hvælvene var et gode, de høje spir ikke, da domkirken brændte igen 16. maj 1567. Inventaret blev reddet, men tagværkerne ødelagt. Branden bredte sig også mod nord og øst. Den katolske bispegård, som Christian III havde været i gang med at ombygge til residens, brændte ved branden i 1567 og blev vel derefter opgivet af kongen.¹²⁹ Branden ødelagde også den protestantiske bispe-

gård, der oprindelig i middelalderen var kantorresidens og også latinskolen.¹³⁰ Ellers var det især den østlige del af byen som blev ramt og i Nedre Algade (Ridderstræde og Sct. Ibs Gade) blev angivelig 100 adelige gårde ødelagt.¹³¹ Måske er der rundet lidt op.

Den 27. april 1615 afprøvede en bøssebærer et gevær der antændte en ild i stråtaget på et hus på Nytorv. Det var begyndelsen på den store brand, der ramte den sydlige halvdel af Viborg i 1615.¹³² Herunder brændte Sortebrødre Kirkes tag og et spir tækket med spån.¹³³ Det var en voldsom brand, som ødelagde den sydlige halvdel af byen. Her brændte 123 gårde, hvoraf mange med tilhørende boder (i alt 120) og dertil 16 boder uden tilhørende gårde.¹³⁴ Blandt de afbrændte gårde er kannikkegårde og et par præstegårde. Af de skadelidte har 38 personer båret et adeligt navn. Byen kom sig igen, men den sydlige halvdel fra Nytorv til byens grænse mod syd fik aldrig samme betydning som før.

Den 18. april 1667 udbrød der brand i Anders Bygums gård på Nytorvgades sydside. I et ubevogtet øjeblik havde ilden under bryggerkedlen bredt sig til et læs lyng i bryggerset og snart stod huset i flammer.¹³⁵ Ilden bredte sig til nabohuset mod vest og sprang over gaden til husrækken på gydens nordside, som udbrændte hele vejen fra Gammel Torv til Nytorv. Ilden bredte sig også i Sct. Mogens Gade over Jakob Berings gård kaldet Paradis (nr. 3) og lektor Peder Willumsen Paludans gård (nr. 5) på vestsiden. Og på østsiden hele karréen fra Gammel Torv til Gråbrødre Kirkestræde indbefattet bl.a. Peder Jensens stenhus. Efter Grundtaksten af 1682 15 år senere lå de fleste ejendomme stadig øde hen. Viborgs nedtur var begyndt.

Den værste brand opstod den 25. juni på nordsiden af Hjultorvet og blev af en stærk vestenvind båret hen over byen.¹³⁶ Efter branden blev der optegnet en liste over alle skadelidte, hvilket giver mulighed for at se præcist hvor meget af byen, der blev ødelagt.¹³⁷ Samtidig lavede herredsfoged Chr. Sørensen Testrup et kort over byen med markering af de udbrændte dele (fig. 1.9). Branden gik især ud over centrum – den bedste del af byen. Til gengæld er der dog huse i vest, syd og nord, som undgik branden. Til nærværende undersøgelse er

Figur 1.9. Kort over Viborg Bys Brand 1726. Kortet viser de afbrændte dele markerede med sorte kanter langs gaderne. Man kan også se, at ganske få grundmurede huse indenfor det brandhærgede område undgik branden. Blandt de afbrændte bygninger er Domkirken og Sortebrødre Kirke skildret i deres ruinerede tilstand. Tegning: Chr. Sørensen Testrup 1726, Viborg Museum.

det væsentligt, at den nordlige del af Sct. Mogens Gade undgik branden. Det fremgår i øvrigt også af brandkortet, at nogle få stenhuse inde midt i brandområdet faktisk overlevede. Branden i 1726 var et hårdt slag for den i forvejen skrantende by.

Noter

1. Krongaard Kristensen og Poulsen 2016, s. 52-59.
2. Krongaard Kristensen 2021, s. 64.
3. Severinsen 1932, s. 329. Om domkirkens ombygning, se Høyen 1869, s. 35-36.
4. Severinsen 1932, s. 299-300.
5. ÆA II, s. 206 nr. 37.
6. Krongaard Kristensen 2020, s. 50-51.
7. Krongaard Kristensen 2013, s. 308.
8. DiplDan 2, III, 165.
9. DiplDan 2, II, 250.
10. DiplDan 2, II, 250 & 2, III, 108.
11. Krongaard Kristensen 1984, s. 24-26. Krongaard Kristensen 1987, s. 61-62; Hjerminde 2013, s. 54-56.
12. Krongaard Kristensen 1987, s. 61-62.
13. ÆA II, s. 390, V12.
14. Krongaard Kristensen 1998b, s. 108. Huset havde en grundflade på 19,5 x 6,5 m, AUD 1985, s.103; VSM E 410.
15. ÆA II, s. 389, V5; s. 390, V12; s. 391, v. 22.
16. ÆA II, s. 389, V5, ÆA II, s. 390, V8, V18, V19.
17. ScrMin II, s. 337; Krøniken om Graabrødrenes fordri- velse fra deres klostre i Danmark, s. 30.
18. Om kirkerne i Viborg se Krongaard Kristensen 1987, s. 47-56; Krongaard Kristensen 1998a, s. 85-112; Hjer- mind 2010.
19. Krongaard Kristensen 1987, s. 52-53.
20. Erichsøn 1727, s. 29.
21. Viborg Museum VSM A95; Seeberg 1962, s. 10.
22. KancBrevb 1584, s. 16-17, Ursin 1849, s. 294.
23. Krongaard Kristensen 1987, s. 66.
24. Krongaard Kristensen 1987, s. 65-66.
25. Viborg Museum VSM D583.
26. Severinsen 1932, s. 135.
27. Severinsen 1932, s. 278-283; Ingesman 1998, s. 195-196.
28. Krongaard Kristensen 1998, s. 350-352.
29. Brevet skal have befundet sig i stiftsarkivet i dårlig tilstand, men kendes ikke i dag, Ursin 1849, s. 129.
30. SuhmsNyeS I, s. 91.
31. RettetgD II, s. 191-192.
32. RettetgD II, s. 196-197.

33. Rep 2, VII, 12356.
34. DiplVib s. 360.
35. DiplVib s. 103.
36. DiplVib s. 65.
37. DiplVib s. 130.
38. Severinsen 1932, s. 284-303.
39. Krongaard Kristensen 1987, s. 67-68.
40. Krongaard Kristensen 1987, s. 67-68.
41. Severinsen 1932, s. 299-300. *Prope stagnum*, Severinsen 1932, s. 306.
42. KancBrevb 1566, s. 115.
43. KronSk I, s. 326.
44. DiplVib s. 326.
45. DiplVib s. 62.
46. DiplVib s. 62-63 & 65.
47. DiplVib s. 130.
48. RettetgD I, s. 171-172.
49. DiplVib s. 129. Mads Mogensen forpligtede sig i øvrigt til ikke at opføre en bygning på sin grund, der kunne skygge for skolen.
50. DaMag 4, II, s. 265-266.
51. Krongaard Kristensen 2020, s. 52.
52. Krongaard Kristensen 2020, s. 55.
53. LAVib C2-4.
54. ÆA II, s. 389-390.
55. ÆA II, 373, 380 & 389.
56. KøbstL II, s. 214. “at prelatere, caneke, prester og cler- kæ innenbys og vden haue købt ioordh oc gaardhe ... oc gøre ther ængen hjælp eller thyngne aff.”
57. KøbstL II, s. 215.
58. KøbstL II, s. 218.
59. VitæSanct s. 11. Dansk oversættelse Olrik 1894, s. 73.
60. Jørgensen 1940, s. 267.
61. Riis 1981.
62. Jørgensen 1940, s. 245; la Cour 1940, s. 154.
63. Matthiessen 1946, s. 8.
64. Matthiessen 1946, s. 8. Bogen behandler dog fortrins- vis perioden efter Reformationen.
65. la Cour 1940, s. 174.
66. la Cour 1940, s. 190.
67. DiplVib s. XL
68. En oversigt over landsdommere og deres tilknytning til Viborg findes i Sprandel-Krafft 1978, s. 91-93.
69. Christensen 1903, s. 705-706; Sprandel-Krafft 1977, s. 40-41
70. Sprandel-Krafft 1977, s. 41-42 & 63.
71. Rådets sammensætning og funktion er behandlet i Sprandel-Krafft 1976, s. 283-298.
72. Fx DiplDan 3, VII, 237.
73. Mackeprang 1900, s. 36-40.
74. ÆA I, s. 675.
75. CorpConstDan II, s. 352.

76. DiplVib nr. 196.
77. CorpConstDan IV, s. 658-659.
78. DiplVib nr. 120 & 125.
79. Hvidtfeldt 1940, s. 63.
80. Skomagerne betalte for godkendelse af deres gildeskra i 1514, SuhmsNyeS I, s. 70.
81. KøbstL II s. 211, stk. 19.
82. DiplVib s. 356; Rep 2, 12843-44; RettetgD I s. 139-140.
83. DiplVib s. 356
84. Erichsøn 172, s. 33-34.
85. Sprandel-Krafft 1978, s. 48 & 66-74, har indgående behandlet spørgsmålet vedrørende ikke-borgerlige gruppers handelsvirksomhed i Viborg.
86. Levin Nielsen 1973, 76-81.
87. Sprandel-Krafft 1978, s. 58-59.
88. Sprandel-Krafft 1978, s. 59-61; Poulsen 1998, s. 154-159.
89. Om Viborg bymark og de mange stridigheder herom i senmiddelalderen se Sprandel-Krafft 1977, II, s. 50-60; Krongaard Kristensen 1987, s. 100-103.
90. Krongaard Kristensen 1987, s. 96.
91. DiplDan online nr. 14060415001
92. ÆA II, 389.
93. Rep 2, VII 12356.
94. DAÅ 1943, s. 97.
95. Rep 2, 11161, 11685 & 12001.
96. SuhmsnyeS I, s. 281-282.
97. SuhmsnyeS I, s. 282.
98. SuhmsnyeS I, s. 281.
99. RettetgD I, s. 171-172.
100. RettetgD II, s. 191-192.
101. RettetgD II, s. 196-197 & 622-623.
102. Sprandel-Krafft 1978, s. 75-80.
103. DiplVib s. 366-367.
104. Sprandel-Krafft 1978, s. 75 & 94–104.
105. Sprandel-Krafft 1976, s. 271.
106. Sprandel-Krafft 1976, s. 271.
107. KøbstL II, s. 215, nr. 4.
108. DiplDan online nr. 14060415001
109. KøbstL II, s. 214 & 218.
110. Krongaard Kristensen 1987, s. 97; KøbstL II, s. 215; DiplVib s. 289.
111. KancBrevb 1552, s. 114.
112. DaKancReg s. 203.
113. ÆA II, s. 391, Z1.
114. DaMag 4, II, s. 195; Krongaard Kristensen 1987, s.38.
115. Krongaard Kristensen 1987, s.38; DiplVib s. 358-359.
116. ÆA II, s. 391, Z2.
117. ÆA II, s. 391, Z1
118. ÆA II, s. 391, Z6.
119. ÆA II, s. 391, Z4.
120. ÆA II, s. 391, Z3

121. DiplVib s. 358-359.
122. Ursin 1849, s. 93.
123. Grundtaksten af 1682, nr. 32, 61, 71, 137, 139, 149, 151, 292 & 330.
124. Møllerup 1976, s. 127-134.
125. *Vre tua stramina* “stik du bare ild på dine stråtage“. Digtet, der kun kendes i en øjensynlig forvansket overlevering, er tolket af H. Rørdam 1905-07 s. 1-13, og (mere kritisk af H. Brix 1933 s. 46-56.
126. DiplVib, s. 107; KæbstL II, s. 221-222.
127. CorpConstDan I, 561; II, 126; III, 5630.
128. Rørsig 1926, s. 6.
129. Krongaard Kristensen 1987, s. 108.
130. Rørsig 1926, s. 12.
131. Ursin 1849, s. 306.
132. Rørsig 1926, s. 17-26.
133. Köcher 1929, s. 30.
134. Rørsig 1926, s.18-23
135. Seedorf 1896-98, s. 511-513.
136. Viborgs Brand 1726, s. 11.
137. Viborgs Brand 1726, s. 37-50.

2. Introduktion til stenhuse

Terminologi

Begrebet stenhuse brugtes i middelalderen om et grundmuret byhus til forskel fra bygninger af træ eller bindingsværk. I det danske område er et stenhuse i en købstad ikke opført af naturmaterialer, som man vel ville opfatte ordet i dag. Det er bygget af mursten og af det i middelalderen brugte store format kaldet munkesten. Natursten vil hovedsageligt være anvendt til eksempelvis kirkebygninger, borganlæg og herregårdsanlæg.

Oftentimes vil der i de skriftlige kilder vedrørende købstadshuse være tale om en gård med et stenhuse. I enkelte tilfælde ekspliceres det, at gården omfatter andre bygninger underforstået, at de er opført af et andet materiale. Rimeligvis må vi regne med, at når der omtales en gård med et stenhuse, må der også have været andre bygninger. Til gengæld må den specifikke omtale af stenhuset betyde, at fænomenet har været forbundet med stor prestige.

Begrebet bod optræder kun ganske sjældent i kilderne, så man kan ikke sige noget konkret om begrebets indhold på baggrund af det skriftlige materiale fra Viborg. Oplysninger andetsteds fra tyder på, at boderne, når det drejer sig om beboelse, altid har været lejet ud.¹ Oftentimes har de været ret små og sammenbygget i rækker langs gaden. Ordet bod kan dog også have en anden betydning. Når det i 1520 påtæles, at borgerne i Viborg havde bygget boder og kramboder uden for portene forud for Sankt Mauritii marked, må det dreje sig om nogle hurtigt sammentømrede salgsboder, der ikke var beregnet til permanent beboelse.²

En registrering foretaget for Projekt Middelalderbyen i 1978-79 viste, at der i forhold til forventningerne omkring en mellemstor købstad udsat for talrige brande var bevaret rester af et forbausende stort antal grundmurede huse foruden oplysninger om et par forsvundne huse (fig. 2.1).

Forskningsoversigt

Oversigtslitteratur

Stiftsprovst M.R. Ursin forsøgte i 1849 i bogen *Stiftsstaden Viborg* at kombinere den viden, han havde fra de skriftlige kilder med de kendte middelalderlige bygninger i byen. Netop dette punkt i hans bog er behæftet med mange fejl; men da hans arbejde har været udgangspunkt for mange senere beskrivelser, skal dele af bogen alligevel resumeres med hensyn til vort emne.

Domprovstegården i Sct. Leonis Gade 1, matr. nr. 339, udnævnes af Ursin til byens Helligåndshuse.³ Han mener endda, at bygningens udseende gør det sandsynligt, at det har været et kloster.

De lave bygninger langs Store Sct. Hans Gade, matr.nr. 165, 166 & 167, opfatter Ursin som rester af Johanniterklostret.⁴ Ligeledes betragter han de små huse i Store Sct. Mikkels Gade, matr.nr. 341, som rester af dominikanerklostret.⁵

Den store gård på hjørnet af Store Sct. Mikkels Gade og Sct. Mathias Gade, matr.nr. 258b, opfattes som rester af Sankt Budolfi Kloster.⁶ Som begrundelse nævnes, at i 1799 fandt man under en ombygning "et Fruentimmerskelet" i en tilmuret niche. Navnet Budolfi er siden blev hængende på bygningen, der desværre blev nedrevet i 1906.

Karnapgåren i Sct. Mogens Gade, matr.nr. 43a, bliver hos Ursin til Sankt Mogens Kloster.⁷ Dette må helt afvises, især da klostret kun eksisterer som en lærd fiktion. Også Sct. Mogens Gade 9, matr.nr. 157, bringes rent spekulativt i forslag som en rest af et forsvundet kloster.⁸

Under sin gennemgang af Viborgs middelalderlige gilder, nævner Ursin, at til gildegårdene kunne måske henregnes fx en gård "paa den østre Side i Mogensgade".⁹ Af beskrivelsen fremgår det, at den nævnte gård er Sct. Mogens Gade nr. 38,

Historikeren Allan Tønnesen har i 233 *danske borgerhuse* skrevet om Sct. Mogens Gade 9.³¹ Han viderebringer den fejlagtige tradition, at huset skulle være opført af landsdommer Jens Mogensen og nævner, at denne var landsdommer fra 1542 til ca. 1549. Det siges ikke, men dette tidsrum er vel fra Tønnesens side anført som en datering af bygningen. I øvrigt handler artiklen mest om gårdens senere historie.

Den middelalderlige katedralskole, Skolestræde 2, optræder flere gange i litteraturen om Viborg. Den væsentligste behandling er lektor A. Heise i 1911.³² Han henviser til brevet fra juli 1508 om afståelse af jord til at bygge skole på. Heise viser, at der er god overensstemmelse mellem brevets stedsangivelse og den nuværende bygning Skolestræde 2. En gammel Viborgtradition, der går tilbage til præsten Albert Thura i 1723, om at skolen skulle være opført omtrent tre år før Reformationen, finder Heise ret usikker.³³ Heise kommer også ind på forskellige reparationer af bygningen frem til 1742, da den blev solgt for at blive indrettet til hestemølle. I forbindelse med reparationen efter branden i 1726 tales der om øverste og nederste etage og ved salget om den nederste etage.³⁴

Paludan-Müller, der i 1940 behandlede katedralskolens historie, nævner kort brevet fra 1508 og regner med, "at den bygning, der blev rejst, er den samme som tillægges Biskop Jørgen Friis, og som skal være blevet færdig 3 Aar før Reformationen."³⁵

Den nuværende bispegårds historie er behandlet af historiker Otto von Spreckelsen i 1951. Spreckelsen omtaler overdragelsen af afdøde kantor Niels Friis' kannikkebolig til den protestantiske biskop i 1558.³⁶ Selve gårdens sammensætning og udseende søger han ikke at konkretisere, men referer til en række istandsættelser i tiden løb. Her gives en interessant oplysning i en klageskrivelse fra 1674. Ud over stuehuset nævnes et stenhuse nede i gården.³⁷ Om kældrene nævner han, at de er af munkesten på kampestensfundamenter med to rækker krydshvælvninger, seks i hver række.³⁸

De to tøndehvælvede kældre på hver sin side af Nytorvgade, Sct. Mogens Gade 1 & 3 omtales flygtig af bygningskonduktør N.J. Israelsen i bogen om Hödrich. Den tidligere administrations-

bygning kelder, matr.nr. 150, på gadens sydside omtales som en smuk tøndehvælvet kelder med tværgående ribber og et par murede kaminer. Israelsen anser kældrene for at være rester af et hus, som i 1682 var ejet af købmand Chr. Kjersgaard.³⁹ Paradiskælderen på gadens nordside, hvoraf der for øvrigt bringes en tvivlsom opmåling, omtales som en gammel tøndehvælvet kelder med tværgående ribber.⁴⁰

Den ældre litteratur til Viborghusene må siges ind i mellem at være ret unøjagtig i beskrivelserne. En del traditioner må forkastes som lærde konstruktioner, men disse viser sig desværre at være ret holdbare og følger med fra beskrivelse til beskrivelse.

Nyere litteratur

Lektor Jens Vellev har indgående arbejdet med det såkaldte Budolfi Kloster.⁴¹ Det viser sig, at der eksisterer ganske mange fotografier af bygningen under nedrivningen, hvilket til en vis grad opvejer den mere sparsomme beskrivelse af huset før nedrivningen. Samtidig bringer Vellev også detaljerede oplysninger fra den langvarige diskussion om bevarelse eller nedrivning af bygningen i 1906.

Denne bogs forfatter har i forskellige sammenhænge skrevet om nogle af de middelalderlige stenhuse i Viborg.⁴² Materialet herfra vil løbende blive inddraget i bogen.

Kildematerialet

Arkæologiske kilder⁴³

Vores viden om de middelalderlige stenhuse i Viborg bygger dog væsentligst på bygningsarkæologiske undersøgelser. I ikke mindre end 13 huse vil det i dag være muligt at se større eller mindre partier af middelalderligt murværk. Omfanget veksler dog meget fra rimeligt velbevarede bygninger over hvælvede og fladt afdækkede kældre til mindre partier med middelalderligt murværk. Ikke alle de middelalderlige stenhuse vil man kunne erkende i det nuværende bybillede. (fig. 2.2).

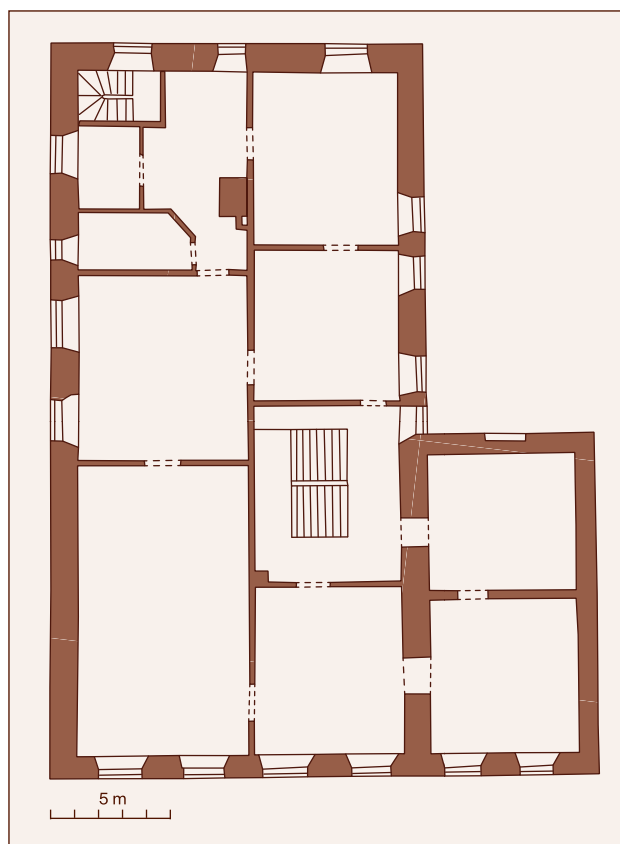
Figur 2.2. Store Sct. Hans Gade nr. 2 og 4-6 set fra gadens nordende. Uden forhåndskendskab ville man næppe opfatte hele husrækken som rester af en middelalderlig boderække i én etage. Foto: HKK 2012.

Ud over de stående bygninger findes der materiale om tre stenhuse, som blev fjernet i 1900-tallet. Her er der som nævnt ganske meget materiale med fotos og omhyggelige opmålinger af stenhuset, det såkaldte Budolfi Kloster. Derimod er materialet fra det nedrevne hus Store Sct. Mikkels Gade nr. 12 og fra ombygningen af den middelalderlige katedralskole i 1970 desværre ret mangelfuldt.

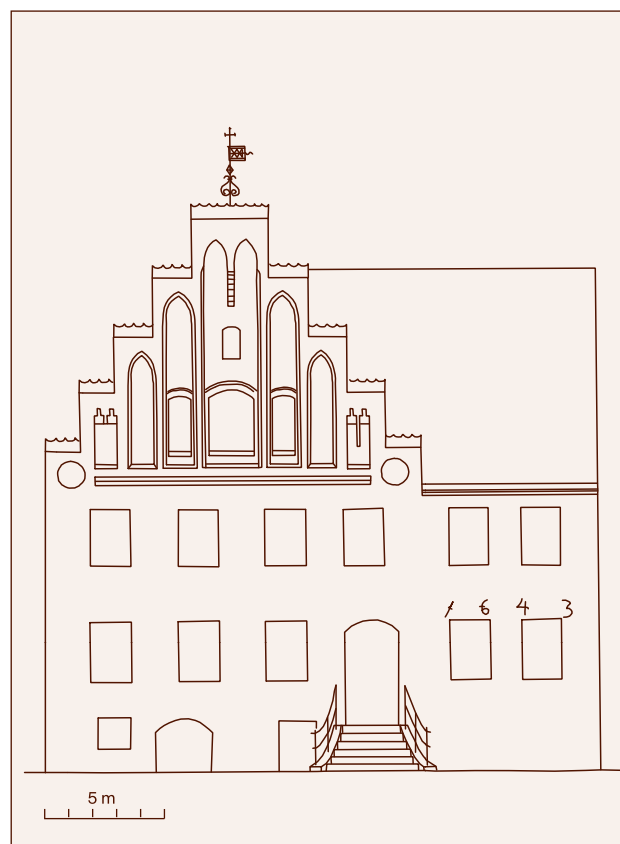
Der vil være et antal jordarkæologiske undersøgelser foretaget efter museets professionalisering i 1960 som giver gode oplysninger om nogle stenhuse. Hertil kommer en række ældre iagttagelser i forbindelse med jordarbejde og ombygninger fra tidligere tider. De ældste går tilbage til murermeister Chr. Gullefs tid i midten af 1800-tallet. Der er ingen tvivl om, at Gullev har gjort mange iagttagelser, hvorimod man undertiden kan være usikker på hans tolkninger. Fra 1900-tallet findes der nogle oplysninger om fund af middelalderligt murværk, hvor man gerne kunne have ønsket en lidt mere omhyggelig beskrivelse og stedsangivelse. Mange huse har været erkendt som middelalderlige i meget lang tid, og ved forskellige restaure-

ringer både i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af det efterfølgende århundrede har man fremhævet det middelalderlige element som eksempelvis genopførelsen af taggavlen på Sankt Mogens Gade 9 (fig. 2.3-2.4). Tidligere var den nederste del af Sct. Mogens Gade præget af genopbygningen efter den store brand i 1726 med pudsede facader og afvalmede tage.

Udgangspunktet for nærværende arbejde er en registrering af jordfaste levn fra middelalderens Viborg, som jeg udførte for Projekt Middelalderbyen i vinteren 1978-79. Ved denne registrering viste det sig, at der var bevaret rester af et forbavsende stort antal grundmurede huse foruden et par forsvundne huse, der var nogenlunde kendte – vel at mærke stenhuse, som ikke indgik i et kirke- eller klosterkompleks. Man kunne kalde dem 'verdslige' stenhuse. Overraskelsen ved det store antal skal ses på baggrund af den dengang herskende opfattelse, at middelalderlige stenhuse i de danske købstæder var sjældne og altid havde været sjældne. Som Harald Langberg havde udtrykt det "[...] helt private stenhuse var overordentlig sjældne [...]".⁴⁴

Figur 2.3. Plan af andet stokværk i Sct. Mogens Gade nr. 9. Planløsningen og fordelingen af vinduer svarer til den nuværende situation, men vinduerne er hovedsagelig eftermiddelalderlige. Opmåling: H.C. Amberg 1884, Viborg Museum, rentegning: Morten Larsen 2023.

Figur 2.4. Opmåling af opstalten mod gaden for Sct. Mogens Gade nr. 9. Tegningen viser den planlagte gavltrekant. Grundlæggende svarer tegningen til husets nuværende udseende. Opmåling: H.C. Amberg før 1884, Viborg Museum, rentegning: Morten Larsen 2023.

Skriftlige kilder

Samtidige skriftlige kilder

I dagene 28.-29. juni 1726 brændte den bedste part af byen med kirker og offentlige bygninger. Og vigtigst af alt, domkirken brændte. Kirken var ellers gennem århundreder blevet betragtet som et sikkert sted for opbevaring af forskellige dokumenter. Også rådhuset brændte i 1726. Herved kan dele af byarkivet være brændt, hvis det da ikke var ødelagt i forvejen. Alligevel er dog ikke alt gået tabt. I 1879 udgav A. Heise, der var adjunkt ved Viborg Katedralskole i bogen *Diplomatarium Vibergense* alle de officielle breve fra før 1559, som på dette tidspunkt var bevaret i de forskellige arkiver.⁴⁵

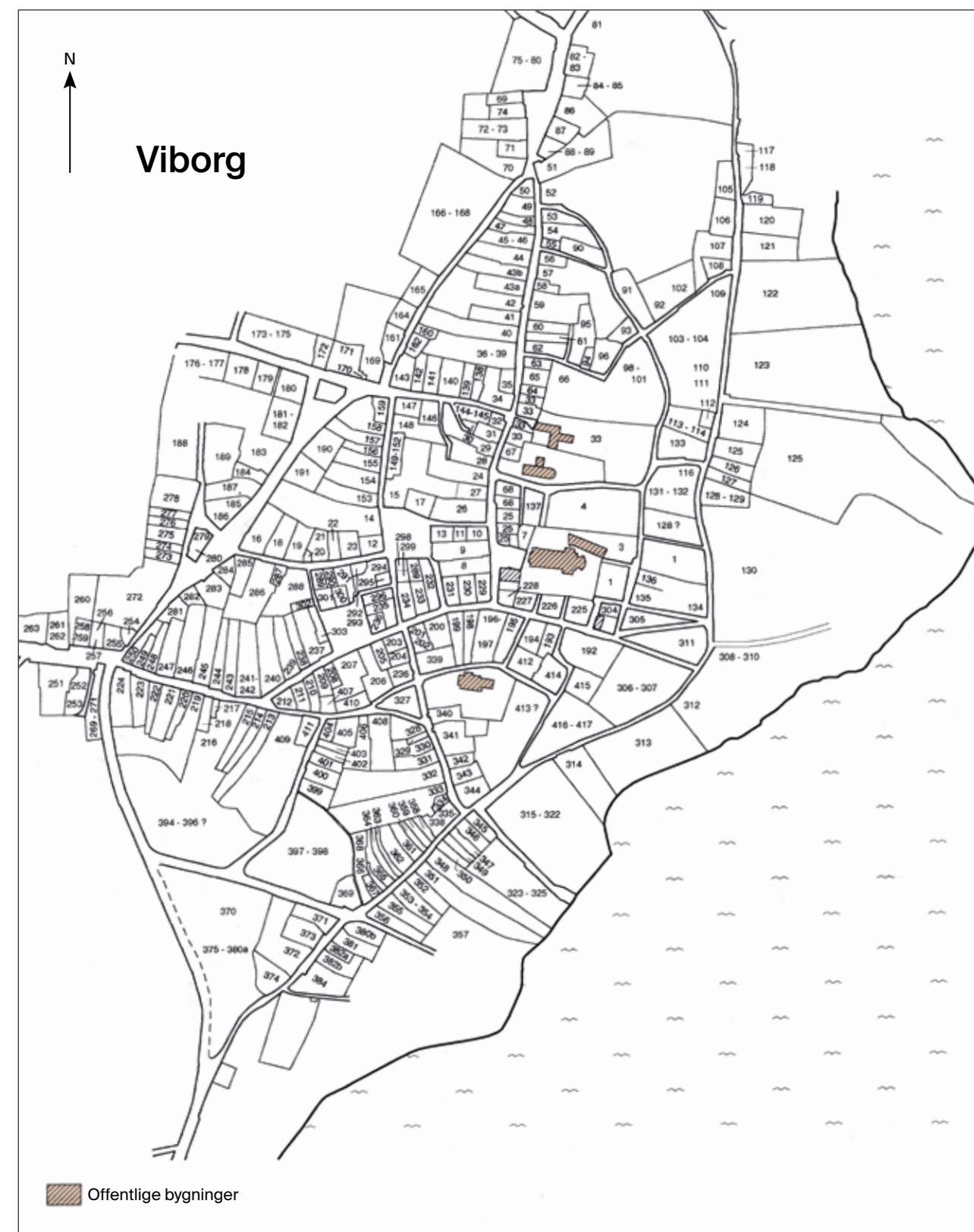
Også i andre forbindelser er der bevaret arkivalier fra Viborgs middelalder. Det er dog kun i få

tilfælde, at der omtales stenhuse, men tilfældigvis har vi oplysninger om den ældste bevarede bygningsdel fra et verdsligt stenhuse i en købstad i det nuværende Danmark (Svaneapotekets kælder) og fra det velbevarede hus kaldet Domprovstegården.

Viborg Bys Grundtext af 4/7 1682

Grundtaksten af 1682 er en taksering af byens forskellige matrikler til brug ved skatteansættelser.⁴⁶ Bygningernes udseende beskrives ikke nærmere, men karakteriseres blot som gårde, huse eller boder. Derimod gives der oplysninger om ejer og eventuel lejer.

Ved registreringen er man begyndt med den nuværende bispegård og derefter grundene rundt om domkirken (fig. 2.5). Herefter har man lidt

Figur 2.5. Grundtaksten af 1682 udtegnet som et grundkort med numre baseret på Jævnføringsregister for Viborgs Bygrunde og Landsarkivet Viborgs bearbejdning af Grundtaksten. Sammentegning: HKK 1990, streg Sven Kaae.

tilfældigt vurderet nogle af de store ejendomme omkring Gammel Torv. Først derefter er man gået over til en systematisk registrering op og ned ad gaderne. Alt i alt når man op på en vurdering af 417 ejendomme. Mange af boderne har ligget i lange rækker, og i tilfælde med en enkelt ejer er der givet en samlet vurdering, således at antallet af boliger er meget højere, end antallet af ejendomme antyder.

Grundtakstens oplysninger er meget sene i forhold til de middelalderlige stenhuse, men kan i nogle tilfælde være nyttig vedrørende problematikken omkring muligt tilknyttede boder.

Typologi

Mursten er naturligvis blot et byggemateriale og skaber i sig selv ikke nye hustyper, men derimod nok nye arkitektoniske former. Typerne kunne lige så vel være udført i træ eller bindingsværk. Der er dog kun bevaret yderst få heraf fra middelalderen i Danmark og slet ingen i Viborg. De mange ildebrande i byen har gjort det af med middelalderlige huse i lettere materialer. Faktisk er brandene også gået hårdt ud over stenhuse, men i mange tilfælde er større eller mindre rester bevaret i et nyere hus. Som situationen er nu, har vi kendskab til langt flere rester af stenhuse end i nogen anden jysk by. Og det vil samtidig sige, at vi i Viborg har kendskab til flere verdslige middelalderhuse end i de andre byer i Jylland.

Teglsten er blevet benyttet til mange forskelligt udformede bygninger. Kirker og klostre er jo de mest markerede teglbygninger fra middelalderen, der findes. I denne bog vil de dog blive holdt udenfor. Her drejer det sig om verdslige bygninger (se fig. 2.6). Selv om husene er meget forskellige og individuelle, vil de her blive forsøgt inddelt i forskellige grupper med udgangspunkt i deres funktion. Alligevel vil der være betydelig forskel mellem husene i nogle af grupperne.

Grundlæggende er husene her i bogen grupperet ud fra funktionen i forbindelse med husets opførelse. I tidens løb kan der vel være sket ejerskifter, således at vi gennem de skriftlige kilder ser en ejer fra en anden gruppe end vurderet ud fra husets

type. Der er et mindre antal aristokratiske gårde, som er karakteriseret ved et sammensat kompleks af bygninger og en tilbagetrukket placering i forhold til byens hovedfærdselsårer. Der har afgjort været flere gårde af denne type; men de er muligvis gået helt tabt eller kun registret som fragmenter, eller måske har de ikke usædvanligt været opført af bindingsværk.

En anden gruppe er kaldt købmandsgårde. De har ligget ud til gaden på de attraktive strøg og indrettet til handel og oplagring af varer. Inden for gruppen af købmandsgårde har de grundmurede formentlig kun udgjort et mindre antal, men deres tilstedeværelse vidner dog om, at der har været købmænd i Viborg, som har klaret sig ganske godt.

Den sidste funktionelle gruppe er stenboder. Der er tale om lejeboliger, som var beregnet for folk, der ikke havde råd eller mulighed for at eje eller opføre et eget hus. Vurderet ud fra Grundtaksten af 1682 har op mod 2/3 af befolkningen boet til leje, eller rettere 2/3 af boligerne var lejeboliger. Boderne kan i visse tilfælde have været indrettet i forbindelse med et større bygningskompleks, men de fleste har nok udgjort lange bygningsrækker. I Grundtaksten af 1682 er de fortrinsvis placeret i byens yderkanter. Kun i få tilfælde har boderne været grundmuret, men de har tilhørt en type, som er velkendt i andre byer. De grundmurede boder findes gerne i byernes centrum og er kvalitativt nok i en anden klasse end boderne i udkanten.

Den sidste gruppe kaldet offentlige bygninger er yderst heterogen og er mest en samling af huse, der ikke primært er tænkt som beboelseshuse, som det gælder for de øvrige grupper, og derfor ikke medtaget blandt dem.

Datering af krydsskifte

Ved udvælgelsen af de undersøgte huse, har et væsentligt udvælgelseskriterium været, at murværket skulle have middelalderlig skiftegang, såfremt dette kunne konstateres. I Viborg synes munkeskifte at være det eneste brugte middelalderlige forbandt. Overgangen til krydsskifte i Renæssancen har vi desværre ikke sikkert dokumenteret i byen. De ældste daterede bygninger opført

Figur 2.6. Sydøsthjørnet på det såkaldte Budolfi Kloster kort før nedbrydningen. Trods husets medtagne forfatning ses det, at munkestensmurværket har givet facaden en meget fin stoflig virkning. Foto: C.M. Smidt 1906, Nationalmuseet.

i krydsskifte i Viborg er en tilbygning til Sct. Mogens Gade nr. 9 og dele af Karnapgården begge fra 1643 (fig. 2.7). På dette tidspunkt må den nævnte skiftegang allerede have været kendt længe.

Almindeligvis siger man, at overgangen til krydsskifte finder sted omkring 1550, hvilket hænger sammen med, at en række store herreborge er under opførelse på dette tidspunkt.⁴⁷ Der kendes dog også ældre eksempler. Det ældste er formentlig det ottekantede tårn i Vor Frue Kirke i Assens fra ca. 1470 og dele af langhuset fra o. 1490.⁴⁸ Kirken er kraftig påvirket fra nederlandsk byggeskik, hvor krydsskifte optræder ganske tidligt. Blandt de ældste bygninger er vel også kirke-

tårnet i Møgeltønder fra begyndelsen af 1500-tallet.⁴⁹ I Malmø er krydsskifte tidligst anvendt i gavlen på Jørgen Kocks Gård fra 1525.⁵⁰ Dette er dog ikke mere epokegørende, end at fx Rosenvingeska Huset fra 1534 næsten udelukkende er opført i munkeskifte. Derimod er Niels Kuntzes hus fra før 1541 opført i krydsskifte.⁵¹

Fra det nørrejyske område er ombygningen af Astrup Kirke (Hindsted Herred) foretaget i 1542 udelukkende i krydsskifte.⁵² Lerkenfeld blev ombygget i krydsskifte i 1550-erne.⁵³ Den nye skiftegang blev naturligvis ikke enerådende med det samme. Jungetgård i Salling påbegyndt i 1548 opførtes i middelalderforbandt.⁵⁴

Figur 2.7. Sidehuset ved Sct. Mogens Gade nr. 9. Murstenene er lidt mindre end i gavlhuset og stenene er oplagt i krydsskifte. Murankrene former årstallet 1643, hvilket forekommer sandsynligt for opførelsen. Murværket indeholder en del reparationer, og man må formode, at der er indsat nyere vinduer. Foto: HKK 2011.

Hvor længe munkeforbandtet fortsat blev benyttet, er vanskeligt at afgøre på grund af manglen på sikkert daterede bygninger. Derimod synes alle herregårdsbygninger fra 1570-erne og 1580-erne, der kan dateres at være opført i krydsskifte.⁵⁵ Husene i Viborg opført i munkeskifte vil i denne sammenhæng (med mindre andet kan klarlægges) omtales som middelalderlige.

Noter

1. Møller Knudsen 1982, s. 441-444; Nielsen 1985, s. 133-134.
2. KøbstL II, s. 228-229.
3. Ursin 1849, s. 26.
4. Ursin 1849, s. 13. Her er Ursin helt på vidlspej. Johannerklostret lå i Sct. Ibs Gade på det sted, hvor han anbringer Korsbrødregård, Korsbrødre-, Sankt Hans- eller Sankt Johanniskloster (s. 15-16). Af en eller anden grund får Ursin dette kloster opsplittet i to, hvoraf det ene fejlagtigt placeres ved Sankt Hans Kirke på Nytorv. Hans begrundelse for to klostre gives side 16 i note 4.
5. Ursin 1849, s. 4.
6. Ursin 1849, s. 28.
7. Ursin 1849, s. 29. Sankt Mogens Kirke kendes, men som Ursin skriver, er det først hos A.C. Krog, at klostret omtales. Krog 1779.
8. Ursin 1849, s. 28.
9. Ursin 1849, s. 32.
10. Ursin 1849, s. 32. Jens Mogensen bringes ind i billedet af Testrup, se note 14.
11. Ursin 1849, s. 33.
12. Ursin 1849, s. 145, note 5.
13. Trap: Danmark Viborg Amt, Bd. VIII,1, s. 80-82. Beskrivelserne er i vidt omfang gengivelse af omtaler i Trap: Danmark 4. udg. (1925) udarbejdet af Hugo Matthiessen.
14. Diplomatarium Vibergense ved A. Heise, s. XLVII. Heise viser, at traditionen går tilbage til Chr. Sørensen Testrup: Relation over Tingene og Tingsteder, 1747, hvor denne om Jens Mogensen siger, at han har ladet bygge tvende grundmurede huse i Sct. Mogens Gade lige ud for Gråbrødre Kirke. Heise påviser, at Testrup sammenblander to personer fra forskellig tid i sin beskrivelse af denne Jens Mogensen, så oplysningen om dennes byggeri kan ikke bruges.
15. Hvem byggede hvad, III Jylland, s. 282.
16. Bevaringsplan Viborg. Registranten er udarbejdet i fællesskab af en række personer (anført i indledningen til bevaringsplanen). De enkelte artikler er signeret.
17. Bevaringsplan Viborg s. 37.
18. Bevaringsplan Viborg s. 41.
19. Bevaringsplan Viborg s. 43.
20. Bevaringsplan Viborg s. 44.
21. Bevaringsplan Viborg s. 55.
22. Bevaringsplan Viborg s. 56.
23. Bevaringsplan Viborg s. 66.
24. Bevaringsplan Viborg s. 77.
25. Bevaringsplan Viborg s. 58. Årstallene er anbragt på huset som jernankre.
26. Bevaringsplan Viborg s. 72.
27. Smidt 1906, s. 107, note.
28. Smidt 1906, s. 109.
29. Smidt 1906, s. 107.
30. Uldall 1906.
31. Tønnesen 1979, s. 194-195.
32. Heise 1911-14.
33. Heise 1911, s. 302, note 2.
34. Heise 1911, s. 304 & 306.
35. Paludan-Müller 1940, s. 373.
36. von Spreckelsen 1951, s. 61-62.
37. von spreckelsen 1951, s. 66.
38. von spreckelsen 1951, s. 74.
39. Israelsen 1975, s. 12.
40. Israelsen 1975, s. 74.
41. Vellev 1987.
42. Krongaard Kristensen 1980, 1981, 1984, 1987a, 1987b, 1993, 1998a, 2003 og, 2006b.
43. Materialet om de arkæologiske kilder findes på Viborg Museum under en lang række forskellige jour.nr.
44. Langberg 1955, bd.1, s. 110.
45. DiplVib, s. I-XXI
46. Rigsarkivet i Viborg. Viborg rådstuearkiv D33-499. Ved gennemgangen her er benyttet Chr. Bokkenheusers afskrift med oplysninger om ejerne. Den findes i Lokalthistorisk Arkiv for Viborg kommune (uden for systemet). Sammenstillingen med de nuværende matrikler er foretaget ud fra Jævnføringsregister over Viborg Købstads Bygrundes matrikelnumre 1682-1974. Om udførelsen af jævnføringsregistret se forordet i dette.
47. Lorenzen 1921. Her bringes i et tillæg s. 225-324 en oversigt over en lang række herregårde fra senmiddelalder og renaissance med angivelse af skiftegangen. En del af dateringerne er skønsmæssige og nok ikke alle holdbare i dag.
48. DK, Odense Amt, s. 2444-2445.
49. DK, Tønder Amt, s. 1299.
50. Holmberg 1965, s. 6.
51. Bager 1971, opmåling s. 315; Bager 1951, s. 266.
52. Trap: Danmark bd. 16, s. 1144.
53. Trap: Danmark bd. 17, s. 266.
54. Lorenzen 1921, s. 252-253.
55. Lorenzen 1921 passim. I DK, Sønderjylland, Kunsthistorisk oversigt s. 2667 hævdes, at munkeskifte er anvendt i Tønder Kirketårn så sent som 1591-92. Dette er dog en fejl, da samme værk DK, Tønder Amt, s. 945 tydelig angiver, at kirken er opført i krydsskifte, hvilket også ses på bygningen.